

ΦΩΤΙΟΥ ΑΡ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Βοηθού της "Εδρας Βυζαντινής Φιλολογίας

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

Ἡ δραστηριότητα τῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων καὶ ὁ τύπος τῆς γραφῆς στὸν Ἄθω καὶ τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες τὸ 16ο καὶ 17ο αἰ. ἔχει μελετηθεῖ ἐπισταμένως ἀπὸ τὸν καθ. κ. Λίνο Πολίτη ('Αγιορεῖτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνα, *Ἑλληνικά* 15 (1957) 355-384' τοῦ ἴδιου, *Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle, La Paléographie-Grecque et Byzantine, Colloques intern. du CNRS, Paris 1977*, σσ. 371-376). Τῇ δραστηριότητα αὐτῇ μποροῦμε νὰ τῇ διαπιστώσουμε καὶ στὰ Μετέωρα: τὰ χειρόγραφα τοῦ 16ου αἰ. εἶναι περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔχουν γραφεῖ σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τοὺς ἄλλους αἰῶνες (πρβλ. Ν.Α. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1967, σσ. 714-717)' ἐπίσης καὶ στὴ μονὴ Δουσίκου (βλ. τὴν ἀνακοίνωσή μου, 'Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, *Ἐπ. Ἐτ. Στερεοελ. Μελ.* 5 (1974-75) 416). Στὸ ἄρθρο ποὺ ἀκολουθεῖ προσκομίζω νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Παχώμιο Ρουσάνο καὶ ἐξετάζω τὴ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα τριῶν μοναχῶν τοῦ Δουσίκου στὸ β' μισό τοῦ 16ου αἰ., μὲ ἀφορμὴ τὴ μελέτη τοῦ κώδ. 91 τῆς μονῆς Δουσίκου στὰ πλαίσια τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς αὐτῆς ποὺ εἶναι σχεδὸν ἔτοιμος. Πιστεύω ἐξάλλου ὅτι ἡ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα στὶς μονὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον γὰρ τὰ πνευματικὰ ζητήματα ποὺ ξυπνᾷ στὸ ὅλο αὐτὸ ἐκεῖνα τὰ χρόνια (πρβλ. Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 260, 307).

Ἀκόμη, στὸ δεῦτερο ἄρθρο περιγράφονται τὰ λειτουργικὰ εἰλητάρια τῆς μονῆς Δουσίκου, ὅλα περγαμινὰ καὶ βυζαντινά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἑβδομο

καὶ τελευταῖο τέλος, στὸ τρίτο ἄρθρο δίνω τὴ συνοπτικὴ ἀναγραφὴ τῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τρίκης καὶ Σταγῶν.

1

Τέσσερις βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνα

Γιὰ τρίτη φορὰ ἐπισκέφθηκα τὴ μονὴ Δουσίου τὸ Σεπτέμβριο 1978 με ἀποστολὴ καὶ πάλι τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς με τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ συμπληρώθηκε ἡ καταλογογράφηση καὶ μικροφωτογράφηση ὅλων σχεδὸν τῶν κωδίκων τῆς μονῆς. Ἐρευνώντας τὴ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς μονῆς βρῆκα ἀνάμεσα στὰ ἔντυπα 16 ἀκόμα κώδικες, ὥστε ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τους νὰ φτάσει τοὺς 93. Ἀπὸ τοὺς νέους αὐτοὺς κώδικες ὁ 91 εἶναι ὁ πιὸ σημαντικὸς, γιατί περιέχει συσταχωμένα αὐτόγραφα βιβλιογράφων τοῦ 16ου αἰ., κάτι παρόμοιο δηλ. με τὸν κώδικα 51 τῆς ἴδιας μονῆς.

Ὁ κώδ. 91 εἶναι χάρτ., διαστ. 205X150, φφ. 104, τοῦ 16. αἰ. Ἀριθμῶσα τὰ φύλλα με μολύβι. Ἐρυθρόγραφα ἀρχικά. Στάχωση τοῦ βιβλιοδετικού ἐργαστηρίου τῆς μονῆς, με δέρμα πάνω σὲ ξύλινες πινακίδες, πολὺ φθαρμένη: δυὸ τριπλὲς γραμμὲς στὸν περίγυρο με κιγκλιδόσχημα ἔντυπα ἀνάμεσά τους διακρίνεται στὴν Α' πινακίδα ἐγκόλπιο με τὸν προφήτη Δαβὶδ καὶ στὴ Β' ἄλλο ἀνθοειδές δυὸ κατεστραμμένοι θηλυκωτῆρες, 5 ράχες, τέσσερις χῶρες. Ὁ κώδικας βρισκόταν σὲ ἓνα σωρὸ μισοκατεστραμμένων βιβλίων ἀπὸ τὰ νερά τῆς βροχῆς ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὴ στέγη καὶ κατέστρεψαν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἔντυπα τῆς βιβλιοθήκης τὰ πρῶτα 15 φφ. εἶναι κολλημένα ἀπὸ τὴν ὑγρασία, τὸ δέρμα τῆς στάχωσης εἶναι πολὺ φθαρμένο, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα φφ. ἔχουν πειραχτεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασία ἀρκετὰ. Ὁ κώδικας ἔχει ἀριθμηθεῖ ὡς ἔντυπο με τὸν ἀρ. 549. Ἀγραφα τὰ φφ. 24v-26, 35, 36v ἀρχικά ἄγραφα με μεταγενέστερες σημειώσεις τὰ φφ. 36, 86v, 91-101. Τὰ φφ. 102-104 εἶναι παράφυλλα, κολλημένα ἀπὸ τὴν ὑγρασία.

φ. 36, με τὸ χέρι τοῦ Χατζῆ-Γεράσιμου: *ὅσα εἶναι γεγραμμένα ἄνωθεν τῆς ὥραιας πόλης γράμματα:*» ἀνηγέρθη ὁ πάνσεπτος οὗτος... κλπ. (ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς Δουσίου, βλ. Δημ. Ζ. Σοφianoῦ, Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15 (1965) 103, Ἀθῆναι 1966 (ἀνάτυπο). Πιο κάτω με τὸ ἴδιο χέρι: *ὅσα εὗρέθησαν γεγραμμένα εἰς τὸν σάκκον τοῦ κυροῦ Νεοφύτου:*» θεῖος καὶ ἱερὸς ὀρισμός... (βλ. Σοφianoῦ, ὁ.π., 108).

φ. 86ν, στὸ κάτω μισό: 1849 φεβρουαρίου ζ ἔγινεν τὸ ἐπικυρωτικὸν τῆς διαθήκης τοῦ ἁγίου Συγγήλιον πατριαρχικὸν τε καὶ Συνοδικὸν διασφάλειαν καὶ στήριξιν τῶν διαταγῶν τοῦ ἁγίου Ἰῶα | μοὶ οἱ κατὰ καιρὸν Μητροπολῆται λारीσης | ἐπεμβαίνουν καὶ ζητοῦν νὰ πέρνουν ἐκ τῆς Μονῆς | ἔξω τῶν διαταγῶν δι' ἐξόδων τῆς Μονῆς καὶ συnergieία Νικοδήμου Ἱερομονάχου καὶ εὐχρησθαι ὑπὲρ αὐτοῦ ἀδελφοὶ καὶ πατέρες | ἅγιον ζῶντα τε καὶ μετὰ πότμον.

Στὰ φφ. 91–95 ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι τὸ σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου Δ' ἔτ. 1393 γιὰ τὴ μονὴ Δουσίκου (ἀνέκδοτο, τὸ πρωτότυπο σώζεται στὴ μονή) καὶ στὰ φφ. 96–101 τὸ συνοδικὸ σιγίλλιον τοῦ 1382 γιὰ τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (ἐκδ. Léon Heuzeu, Jugement synodal en faveur du couvent de la Panaghia des Grandes-Portes, *Revue des Études Grecques* 32 (1921) 302–317· τὸ πρωτότυπο σώζεται στὴ μονή)· στὸ τέλος κάθε σιγιλλίου σημειώσεις τοῦ Χατζη-Γεράσιμου ὅτι τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ὑπάρχουν στὴ μονή. Τὰ τελευταῖα φφ. ἔχουν τελείως καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασία· στὸ φ. 102 διακρίνονται σημειώσεις ποὺ παραθέτουν τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς.

Στὸ φ. 16ν ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι τὸ τροπάριο Φωτοφόρον παλάτιον τοῦ δεσπότη ὑπάρχουσα... (MR II 193 κ.ά.).

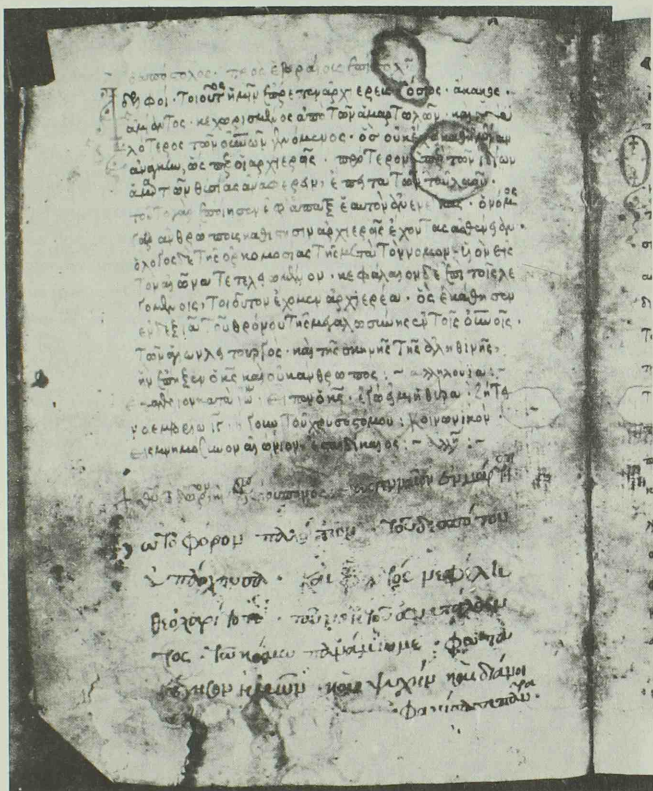
Στὰ περιθώρια τῶν φφ. 27ν–28: ἐγὼ ὁ πάντων ἀν(θρώπων) ταπεινότατος γιαννακὸς γραμματικὸς τοῦ ποτὲ πέτρου καφετζῆ (:) τοῦ βεζήρ ἀλῆ πασιὰ λεγόμενος ἦλθα εἰς τὸ μοναστήρι τοῦ δουσίκου εἰς τοὺς 1813 ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ |||| 29 ἡμέρα ζη ἐλθόντες (:) πρὸς πωλιτιαν ζητῶ ἀπὸ τοὺς ἁγίους πατέρας τοῦ μοναστηρίου τὸ ||||· παρόμοια σημείωση στὰ φφ. 84ν–85.

Τὸ περιεχόμενο καὶ οἱ βιβλιογράφοι

Μελέτιος Ἱερομόναχος φφ. 1–16ν : Τῷ αὐτῷ μηνὶ ιε'· τοῦ ἐν ἁγίοις π(α)τρ(ο)ς ἡμῶν Βησσαρίωνος ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης· ἐσπέρας τὸ μακάριος ἀνὴρ· εἰς τὸ Κ(ύρι)ε ἐκέκραξα ἰστώμεν στίχους ἡ' καὶ ψάλλομεν τοῦ σ(αυ)ροῦ προσόμ(οια) γ' καὶ τοῦ ἱεράρχου ε'· τοῦ σ(αυ)ροῦ, ἥχος πλ. β', πρὸς τὴ Ὁλὴν ἀποθέμενοι. ἀρχ.: Σταυρὸς ἀνυψούμενος τοῦ ἐν αὐτῷ ὑψωθέντος...

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος (+ 15 Σεπτ. 1540) περιέχει, στὰ φφ. αὐτά, τὸν κανόνα τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου καὶ τοῦ Θεοφάνη, τοὺς δύο γνωστοὺς δηλ. κανόνες ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ στίς ἔντυπες ἀκολουθίες. Εἶναι ὅμως τὰ πρῶτα αὐτά φφ. τοῦ κώδικα σχεδὸν τελείως διαβρωμένα ἀπὸ τὴν ὑγρασία, γι' αὐτὸ καὶ δὲν κατάφερα νὰ ἀντιγράψω ἐπακριβῶς τὸ ὑδατόσημο, διέκρινα ὅμως ἀγκυρα μέσα σὲ κύκλο. Γράμματα ὄρθια, στρόγγυλα,

λεπτό και πρὸς τὸ τέλος παχύτερο κονδύλι, σταχτόχρωμο μελάνι, ἐρυθρο-
γραφία.

Εἰκ. 1. Κδ. Δουσίκου 91, φ. 16ν: γραφή Μελετίου ἱερομονάχου.

Στὸ φ. 16ν : + *θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Μελετίου πόνο*

Ἡ γραφή τοῦ Μελετίου στὰ φφ. αὐτὰ εἶναι ὁμοία μὲ τὴ γραφή τῶν κωδδ. Ἑθν. Βιβλ. Ἀθηνῶν 669 τοῦ ἔτους 1574, τοῦ Δουσίκου 50 τοῦ 1575, καὶ τῆς Ἑθν. Βιβλ. 115 τοῦ 1576, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ βιβλιογραφικά τους σημειώματα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Μελέτιο τῆς μονῆς Δουσίκου (βλ. τὸν πίνακα γραφῶν στὴν ἀνακοίνωσή μου, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, Ἑπετ. Ἑτ. Στερεοελλαδ. Μελετῶν 5 (1974–75) 425' Μ. Vogel–V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 301). Οἱ Vogel–Gardthausen ἐπίσης σημειώνουν ἓνα Μελέτιο *ταλαίπορο καὶ ἐλάχιστο μοναχό*, γραφέα τοῦ κώδ. 472 τοῦ Βατοπεδίου, μὲ παραπομπή στοῦ Β.Ν. Μπενέσεβιτς, *Εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν τῷ Βατοπεδίῳ καὶ τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου εὗρισκομένων ἐλληνικῶν κανονικῶν χειρογράφων*, Βυζαντινὰ Χρονικά, Παράρτημα Νο 2 τοῦ ΙΑ' τόμου (1904), σσ. 31–32. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ κώδ. αὐτοῦ, ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Μπενέσεβιτς, λέγει: *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν νόμιμον διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ταλεπόρου καὶ ἐλαχίστου μελετίου ἱερομονάχου ἐν ἔτει ζζ δ' μηνὶ αὐγούστῳ κ' ὥρα θ' [=1586] ...καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθαι μοι διὰ τὸν κύριον καὶ μὴ καταράσθαι διὰ τὸ πλῆθος τῶν σφαλμάτων μου ὅτι ἄπειρος εἰμὶ τῆς τέχνης τῶν γραφῶν...* Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ὁμῶς δὲν ὑπάρχει στὸν κατάλογο τῶν Σ. Εὐστρατιάδου καὶ Ἀρκαδίου Βατοπεδίνου (*Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Paris 1924) ἀλλὰ καὶ οἱ ἀριθμοὶ τοῦ Μπενέσεβιτς εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν κωδδ. κατὰ τὸν Εὐστρατιάδην· κανένας, τέλος, νομοκάνοντας στὸν κατάλογο τοῦ Εὐστρατιάδου δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Μπενέσεβιτς. Πιστεῦω πάντως ὅτι εἶναι ὁ Μελέτιος αὐτὸς τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸ Δουσικιώτη ἱερομόναχο, ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες τῶν βιβλιογραφικῶν σημειωμάτων, ὅπως στὸν κώδ. EB 115, φ. 120: + *ἐγρᾶφη παρ' ἐμοῦ, τοῦ εὐτελοῦς μελετίου καὶ ἐλαχίστου τῶν ἱερομονάχων ἐν ἔτει ζπδ' ...καὶ ὅσοι αὐτῷ | εἰς χεῖρας λαβόντες εὐχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ ... καὶ μὴ καταράσθε διὰ τὸν | κ(ύριο)ν ὅτι ἀμαθὴς εἰμὶ... καὶ στὸν ἴδιο κώδ., φ. 187 : ...εὐχεσθε, καὶ μὴ ἀρᾶσθε διὰ τὸν κ(ύριο)ν ὅτι ἀμαθεὶς εἰμὶ, καὶ χορικός τῆς τέχνης...*

Ὁ Κώδ. EB 669, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Μελετίου στὸ τέλος τοῦ κώδ., γράφτηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1574' τὰ φφ. 175–238 εἶναι γραμμένα ἀπὸ ἄλλο χέρι, καὶ στὸ φ. 359ν ὁ Μελέτιος σημειώσει: *Λίβελος' ἥτοι ὁμολογία περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τῶν χριστιανῶν ὁ εὐτελὴς μαλέτιος καὶ ἐλάχιστος τῶν ἱερομονάχων οἴκεια χεὶρ | προέταξα :–ἐν ἔτει ζοζ' | ἰν(δικτιῶν)ος ιβ' :– [=1568/9]. Ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων στὴν ἀρχή, γραμμένος ἀπὸ τὸ Μελέτιο, δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνιαῖο χειρόγραφο. Στὰ φφ. 276ν–278ν ὁ Μελέτιος ἔχει καταγράψει *Τὰ μετονομασθέντα ὀνόματα τῶν μοναχῶν καὶ στὰ φφ. 278ν–279ν**

Τὰ τῶν γυναι(κῶν) μετονομασθέντα ὀνόματα. Τὰ ὀνόματα ἔχουν ἐκεῖ γραφεῖ ἀλφαβητικά, καὶ μέσα σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται τὰ ὀνόματα τῶν βιβλιογράφων τῆς μονῆς, Γρηγόριος, Διονύσιος, Δωρόθεος, Εὐστάθιος, Θεόφιλος, Ἱερεμίας, Κάλλιστος, Κωνσταντῖος, Λαυρέντιος, Μακάριος, Μελέτιος, Μαρκιανός, Παρθένιος, Πορφύριος, Ραβουλάς, Χριστόφορος (πρβλ. τὸν πίνακα γραφῶν τῆς μονῆς Δουσίκου, ὅ.π.). Ἀκόμη περιλαμβάνονται τὰ ὀνόματα τῶν κτιτόρων τοῦ Δουσίκου, Βησσαρίων καὶ Νεόφυτος, καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ βιβλιοδέτη Ἀθανασίου (βλ. παρακάτω τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Κάλλιστο) καὶ τοῦ βιβλιογράφου Λεοντίου. Ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν μοναχῶν εἶναι 213.

Μὲ τὸ χέρι τοῦ Μελετίου εἶναι γραμμένα στὸν κώδ. Δουσίκου 50, τοῦ ἔτους 1575, τὰ ἐνδιαφέροντα χρονικὰ σημειώματα γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κύπρου, τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου καὶ τὸ λιμὸ τοῦ 1576, ποὺ ἔχω παραθέσει στὴν ἀνακοίνωσή μου, Ἡ βιβλιοθήκη... Δουσίκου, ὅ.π., 418 καὶ 420.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σημείωμα τοῦ κώδ. EB 115, φ. 187: *Ἐγράφη τὸ παρὼν ἀποστολικὸν βιβλίον διὰ χειρὸς καμμοῦ τοῦ εὐτελοῦς μελετίου, καὶ ἐλαχίστου τῶν ἱερομονάχων | καὶ ἀφιερῶθη ἐν τῇ σεβασμῇ καὶ ἱερᾷ μονῇ τῶν μεγάλων πολῶν | καὶ ὅσοι αὐτὸ εἰς χεῖρας λαβόντες εὐχεσθε, καὶ μὴ ἀρᾶσθε διὰ τὸν κύριον ὅτι ἀμαθεῖς εἰμί, καὶ χορικὸς τῆς τέχνης. | γράμματα οὐκ ἐπίσταμαι, ἀντίστιχα οὐδ' ὅλως ὡς ὁ μόνον | κολυβογράμματα, ὀλίγον ἐπαιδευθὴν...* Στὸ μέσο τοῦ ἀριστεροῦ περιθωρίου τοῦ φ. 168ν ἔχει γραφεῖ μικρὴ συμπλήρωση τοῦ κειμένου, μὲ τὸ χέρι μᾶλλον τοῦ Καλλίστου.

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Μελέτιος στὰ χρόνια αὐτὰ ἀντέγραψε καὶ τὸν κανόνα τοῦ Θεοφάνη στὸν ἅγιο Βησσαρίωνα, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Θεοφάνης συνέθεσε τὸν κανόνα μετὰ τὸ θάνατο φυσικὰ τοῦ ἁγίου (+1540) καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ γράφει τοὺς κώδικες ὁ Μελέτιος, δηλ. ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1540–1580 περίπου. Στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ Θεοφάνη ποὺ ἔγραψε τὸν κανόνα γιὰ τὸν ἅγιο Μιχαὴλ τὸ Νέο (+1544), γιατί τὸ χειρόγραφο Δ' τοῦ κώδ. Δουσίκου 51 ποὺ περιέχει τὴν ἀκολουθία τοῦ χρονολογεῖται σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ ὑδατόσημα (βλ. τὸ δημοσίευσμά μου, Ὁ κώδ. 51 τῆς μονῆς Δουσίκου, *ΕΕΦΣΠΑ* 25 (1974–77) 115). Ἔτσι λοιπὸν πιθανότατα εἶναι ὁ ἴδιος Θεοφάνης ποὺ ἔγραψε τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος καὶ τοῦ ἁγίου Μιχαὴλ τοῦ Νέου. Ὁ Ἀ. Γλαβίνας (Μητροπολιταὶ τινες Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 1στ' αἰῶνα, *ΕΕΘΣΠΘ* 19 (1974) 303) διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἴσως εἶναι ὁ Θεοφάνης αὐτὸς (ὁ συγγραφεὴς τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Μιχαὴλ τοῦ Νέου) «ὁ ἐκ πατρὸς Πελοποννήσιος καὶ ἐκ μητρὸς Βερροιώτης γνωστὸς μοναχός».

λόγιος, διδάσκαλος καὶ Μέγας Ρήτωρ Θωμᾶς Θεοφάνης Ἑλεαβοῦλκος Νοταρᾶς».

φφ. 17-24: Ἑγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἀγίοις π(ατέ)ρα ἡμῶν Βησ<σ>αρίωνα ἀρχιεπίσκοπον Λαρίσσης ὑπέρτιμον καὶ ἐξαρχον δευτέρας Θεσσαλίας· εὐ(λό-γησ)ον π(ά)τερ. ἀρχ.: Ὁ μὲν Ζοροβάβελ ὁ σωματοφύλαξ...

Τοῦ ἐγκωμίου αὐτοῦ συγγραφέας ὑπῆρξε ὁ Παχώμιος Ρουσάνος, βλ. Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, Ὁ Π. Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικά καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ, Athen 1935, σ. 60· BHG³ καὶ Auctarium 2064· E. Mioni, Bibliothecae divi Marci Venetiarum Codices Graeci manuscripti, Vol. I pars prior, Roma 1967, σ. 312.

Ὑδατόσημο ἄγκυρα μέσα σὲ κύκλο μὲ ἀστέρι πάνω καὶ ἔξω ἀπ' αὐτόν, ὅπως περ. στοῦ Briquet 548 (1561-1578). Γράμματα ὄρθια, στρόγγυλα, λεπτὸ κονδύλι, μαῦρο μελάνι, ἐρυθρὰ ἀρχικά παραγράφων. Ἡ γραφή εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ προηγούμενου κειμένου, μὲ διαφορετικὸ ὅμως κονδύλι καὶ μελάνι· θεωρῶ λοιπὸν ὅτι ὁ Μελέτιος εἶναι ὁ γραφέας καὶ τῶν φφ. αὐτῶν.

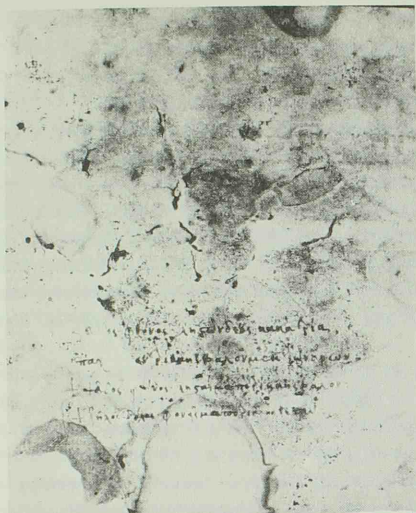
Παχώμιος Ρουσάνος

φφ. 26ν-34: Παχωμίον (μον)αχ(οῦ). + Ἑγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἀγίοις π(ατέ)ρα ἡμῶν Βησ<σ>αρίωνα Λαρίσσης ἀρχιεπίσκοπον· εὐ(λόγησ)ον. ἀρχ.: Ὁ μὲν Ζοροβάβελ ὁ σωματοφύλαξ...

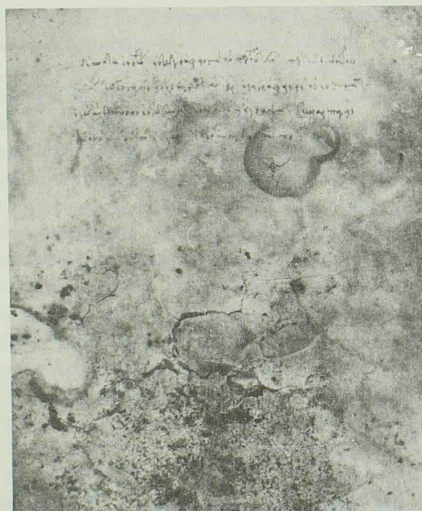
Αὐτόγραφο τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου. Γιὰ τὸ ἐγκώμιο αὐτὸ βλ. τίς πιὸ πάνω παραπομπές. Τὸ κείμενο αὐτὸ ὑπάρχει ἐπίσης στὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου Μαρκ. II. 103 (Nav. 125), φφ. 253-257ν, βλ. Mioni, ὁ.π. Τὸ χρῶμα τοῦ μελανιοῦ ἔχει σὲ πολλὰ σημεῖα σχεδὸν ξεθωριάσει ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Γραφή ἡ χαρακτηριστικὴ τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου. Φωτογραφικὰ πανομοιότυπα τῆς γραφῆς του βλ. στὴν ἐργασία μου, Ὁ κώδ. 51 τῆς μονῆς Δουσίκου, ΕΕΦΣΠΑ 25 (1974-77) 118 καὶ 119, ἀπὸ τὸν κώδ. Δουσίκου 51, φ. 22ν καὶ Ἰβήρων 880, φ. 24ν ἀντίστοιχα· ἐπίσης πανομοιότυπο τοῦ φ. 348ν τοῦ κώδ. Βερολίνου Phillipps 1617, αὐτογράφου τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, βλ. στοῦ Νίκου Α. Βέη, Ἀντιβολαὶ Βυζαντινῶν κειμένων, ΕΕΒΣ 14 (1938) 340· τέλος βλ. καὶ τὰ πανομοιότυπα αὐτῆς ἐδῶ τῆς μελέτης.

Ὑδατόσημο ἄγγελος μέσα σὲ κύκλο μὲ ἀστέρι πάνω καὶ ἔξω ἀπ' αὐτόν, ὅπως περ. στοῦ Briquet 640 (1538).

Στὰ ἄγραφα φφ. 34ν καὶ 35ν οἱ ἐξῆς σημειώσεις μὲ τὸ χέρι τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου· στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 34ν:

Εἰκ. 2α. Κδ. Δουσίκου 91, φ. 34ν: γραφή Παχωμίου Ρουσάνου.

Εἰκ. 2β. Κδ. Δουσίκου 91, φ. 35ν: γραφή Παχωμίου Ρουσάνου.

- + Ψεῦδος, φθόνος, ληστῶν δέος, κακὰ τρία,
Παχώμιον Τρίκκης βάλον μ' ἐκ τῶν ὄρων.
- + Ψεῦδος, φθόνος, λησταὶ μ' ἀπὸ Τρίκκης βάλον.
- + Ζῆλος, δόλος, φονεῖς μ' ἀπὸ Τρίκκης θέσαν.

στό πάνω μέρος τοῦ φ. 35ν: + δέσποτα ἱερώ(ατε) ἐν τῷ γράφειν με τὸν παρόντα λόγον περὶ τοῦ διώκτου | τοῦ ἀγ(ίου) τοῦ ἐν σταγοῖς εἶδον καὶ μόνον ἀνιερὸν ἐγγράφεις εἰς τὴν ἐνθύμησιν. | ἐγὼ ὡς διάκονον ἐν τῷ συναξαρίῳ αὐτόθι ἔγραψα· συναρπαγείς | τῷ ὀνόματι τοῦ ποτὲ ἐξάρχου· ἰδὲ οὖν καὶ διόρθωσον.

Σὲ φωτογραφίες ποῦ μοῦ ἔδειξε ὁ κ. Δημ. Ζ. Σοφιανός, γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ τὸν εὐχαριστῶ, τοῦ Μαρκιανοῦ II, 103, φ. 257ν, στό τέλος συγκεκριμένα τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Ρουσάνου στὸν ἅγιο Βησσαρίωνα, ἐπαναλαμβάνεται ὁ ἕνας ἱαμβικὸς δωδεκασύλλαβος: Ψεῦδος, φθόνος, λησταὶ μ' ἀπὸ Τρίκκης θέσαν.

Εἶναι γνωστὲς οἱ περιηγήσεις τοῦ Ρουσάνου καθὼς καὶ τὸ ὅτι εἶχε ἐπισκευθῇ καὶ τὴ Θεσσαλία (βλ. I.N. Καρμίρη, *ὁ.π.*, σ. 5). Τὰ τρία μικρά του ἐπιγράμματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμεση πληροφόρηση γιὰ τὸν κίνδυνο τῆς ληστείας στὴν περιοχὴ Τρικκάλων στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ., μαρτυροῦν ὅτι ὁ Ρουσάνος ἀντιμετώπισε κι ἐκεῖ προβλήματα ἀπὸ τὸ «ψεῦδος, τὸν φθόνον, τὸν ζῆλον καὶ τὸν δόλον» τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τὸν ἀνάγκασαν νὰ φύγει. Ἡ εὐθύτητα καὶ ἡ ὀρμητικότητα τοῦ Ρουσάνου προκαλοῦσε τὴν ἀπέχθεια τῶν μοναχῶν καὶ ἀντιδράσεις ἐναντίον του, σὲ σημεῖο ποῦ νὰ ἰσχυρισθοῦν μερικοὶ ὅτι ὁ Ρουσάνος ἦταν φιλόψογος καὶ ἐριστικὸς (πρβλ. I.N. Καρμίρη, *ὁ.π.*, σσ. 6, 10. Ὁ Λαμπρὶδης, Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ὁ βίος τῶν συγχρόνων του, *ΕΕΒΣ* 13 (1937) 387).

Ἡ δευτέρη καὶ σημαντικότερη σημείωση τοῦ Ρουσάνου στό φ. 35ν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσουμε ὀρισμένες σκέψεις καὶ νὰ φθάσουμε σὲ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸ χρόνο, τὸν τόπο, τὸν τρόπο καὶ τὴν αἰτία τῆς συγγραφῆς τοῦ ἐγκωμίου καὶ τῆς ἀκολουθίας στὸν ἅγιο Βησσαρίωνα:

Ὁ N.A. Bees (*Prosopogr., Hagiol. und Kunstgeschichtl. über d. hl. Bessarion, BNJ* 4 (1923–24) 360) ἔγραψε ὅτι ἡ βιογραφία (=συναξάριο) τοῦ Ρουσάνου γιὰ τὸν ἅγιο Βησσαρίωνα τὸ πιθανότερο γράφτηκε γύρω στὰ 1544, γιὰτὶ ἀναφέρεται ἐκεῖ ἡ ἐπαύριση τῆς μονῆς Δουσίκου ποὺ ἄρχισε μᾶλλον τὸ 1544 ἀπὸ τὸ Νεόφυτο Β' Λαρίσης (πρβλ. καὶ Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης...*, *ὁ.π.* 104–105). Ἀργότερα πάλι ὁ N.A. Βέης (*Ἡ ἀρχέτυπος κτητορικὴ διαθήκη τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος...*, Ἀθῆναι 1949, σ. 4) τελείως ἀμάρτυρα ἀναφέρει ὅτι γιὰ τὸν ἅγιο Βησσαρίωνα «...κυριωτάτη πηγὴ εἶναι ἡ σὺν ἐγκωμίῳ παλαιὰ βιογραφία αὐτοῦ [:], συγγραφεῖσα παρ' ἀνωνύμου βραχὺ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἁγίου. Τὴν αὐτὴν σὺν ἐγκωμίῳ βιογραφίαν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐχρησιμοποίησε περὶ τὸ 1544 καὶ ὁ πολυγραφώτατος Ζακύνθιος λόγιος Παχώμιος Ρουσάνος

(+ 6 Ὀκτ. 1553)». Ὁ Ι.Ν. Καρμίρης (δ.π., σ. 59) ἐπίσης ἀστήρικτα ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος γράφτηκε ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1540–1543.

Πραγματικά, στὸ συναξάριο τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος (ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, "Ἅγιος Βησσαρίων ὁ Λαρίσης καὶ Παχώμιος ὁ Ρουσάνος, ΝΕ 5 (1908) 293) ὁ Ρουσάνος γράφει: *Ἀλλὰ καὶ τὴν νῦν ὁρωμένην περικαλλῆ μονὴν τοῦ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πλησίον τῆς αὐτοῦ κώμης ἐν τῷ ὄρει αὐτὸς πρῶτος συνεστήσατο καὶ τὰ θεμέλια ταύτης ἐπηξεν, εἰ καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀδελφίδου Νεοφύτου ἀρχιερέως καὶ ἐτέρων ἐπισκόπων τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας καὶ τῶν παρόντων ἀδελφῶν εἰς τὸ κρεῖττον ὕστερον μετεσκευάσθη.* Ἐπιγραφὴ ἐξάλλου στὸν ἐξωτερικὸ νότιο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, μὲ χρονολογία 1544 Ὀκτωβρίου 30, σημαίνει ὅτι μᾶλλον τότε ἄρχισε ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ Νεόφυτο (βλ. Σοφianoῦ, δ.π.). Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶχε συμπληρωθεῖ ἡ «μετασκευὴ» τῆς μονῆς ὅταν ἔγραφε ὁ Ρουσάνος τὴν ἀκολουθία μὲ τὸ συναξάριο. Ὁ ναὸς πάντως σύμφωνα μὲ τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ του εἶχε συμπληρωθεῖ καὶ ἰστορηθεῖ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1557 (βλ. Σοφianoῦ, δ.π., 103–104), ἐπομένως ἡ ἀνέγερσίς του θὰ πρέπει νὰ εἶχε περατωθεῖ μερικὰ ἔτη ἐνωρίτερα· σ' αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ἡ διαπίστωση τοῦ Γ. Βελένη (Πρῶτες πληροφορίες γιὰ ἓνα ζωγράφο τοῦ 16ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, *Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων, Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, ΣΤ' 2, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 93–97) ὅτι ἡ ἰστορήσις τοῦ καθολικοῦ τοῦ Δουσίκου ἐγίνε κατὰ τὰ ἔτη 1553–1557 ἀπὸ τὸν Τζιόρτζι τὸν Κωνσταντινουπολίτη. Ἐφόσον ἡ μετασκευὴ τῆς μονῆς ἄρχισε γύρω στὰ 1544, εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι εἶχε συμπληρωθεῖ γύρω στὰ 1552–53, μαζί μὲ τὸ καθολικόν. Ὁ Ρουσάνος μιλάει μόνο γιὰ μετασκευὴ, γιατί πέθανε πρὶν ἀπὸ τὶς 6 Ὀκτ. 1553 κι ἔτσι δὲν εἶχε προλάβει νὰ δεῖ τὶς τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ. Ἀπομένει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ρουσάνος ἔγραψε τὴν ἀκολουθία στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του.

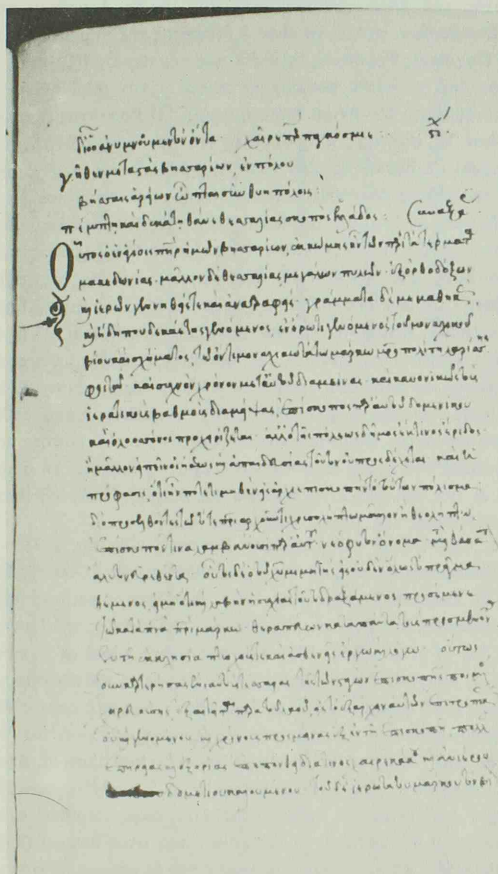
Ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ φ. 34ν τοῦ κῶδ. Δουσίκου 91 διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Ρουσάνος εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὰ Τρίκκαλα καὶ μπορούμε εὐλόγα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πῆγε καὶ στὴ μονὴ Δουσίκου. Σὲ πιστοποίηση αὐτοῦ ἔρχεται ἡ σημείωσις τοῦ αὐτόγραφου τοῦ Ρουσάνου κῶδ. Δουσίκου 51, φ. 22ν, *Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Παχωμίου πόνος | τοῦ ζζ' ἔτους | αὐγούστου φθίνοντος*, πὺ ἀνακάλυψα στὴ μονὴ (βλ. τὴν ἐργασία μου, Ὁ κῶδ. 51 τῆς μονῆς Δουσίκου, δ.π. 112), καὶ περιέχει τὴν ἀκολουθία καὶ τὸ συναξάριο τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος· σύμφωνα μὲ ὅσα προανέφερα ἡ ἀκολουθία αὐτὴ μπορεῖ νὰ γράφτηκε στὸ μοναστήρι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1552. Τὴν ἀκολουθία καὶ τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου καταχώρισε ὁ Ρουσάνος καὶ στὸν αὐτόγραφο κώδικά του Μαρκ. II 103 (Ναν. 125), φφ. 245–257ν (βλ. Καρμίρη, δ.π., σσ.

18, 22, 59-60)· ὁ κώδικας αὐτὸς περιέχει διάφορα κείμενα τοῦ Ρουσάνου καὶ αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸν χρησιμοποιοῦσε ὡς ἀντίγραφο τῶν ἔργων του. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ παραπάνω κείμενα ἔχουν γραφεῖ σχεδὸν στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κώδικα, πιστεύω δηλ. πὼς αὐτὸ συνηγορεῖ στὴ σκέψη ὅτι γράφτηκαν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος ποὺ σώζεται στὸν κώδ. Δουσίκου 51 καὶ τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου ποὺ σώζεται στὸν κώδ. Δουσίκου 91 ἄφησε ὁ Ρουσάνος φεύγοντας ἀπὸ τὴν περιοχὴ Τρικκάλων — ἴσως ἀπὸ τὸ Δούσικο — στὸ ἴδιο τὸ μοναστήρι ἢ σὲ δεσπότη τῆς περιοχῆς, σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση τῶν φφ. 34ν καὶ 35ν. Ὁ Ρουσάνος πέθανε πρὶν ἀπὸ τὶς 6 Ὀκτωβρίου 1553 στὴν ἐπισκοπικὴ περιφέρεια Ναυπάκτου (βλ. Καρμίρη, *ὁ.π.*, σσ. 12-13). "Αν οἱ συλλογισμοὶ αὐτοὶ ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ρουσάνος φεύγοντας ἀπὸ τὰ Τρίκαλα τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1552 — ἀφοῦ εἶχε γράψει «αὐγούστου φθίνοντος» τὴν ἀκολουθία — κατέβηκε στὴν κοντινὴ περιφέρεια Ναυπάκτου, ὅπου καὶ τελείωσε τὴ ζωὴ του.

Ἡ σημείωση τοῦ φ. 35ν ἀπευθύνεται σὲ κάποιον «ιερώτατον δεσπότην» ποὺ εἶχε στείλει στὸ Ρουσάνο «ἐνθύμησιν» σχετικὴ μὲ τὸν ἅγιο Βησσαρίωνα, ἐνθύμηση στὴν ὁποία βασίστηκε ὁ Ρουσάνος γιὰ νὰ γράψει τὸ συναξάριο καὶ τὸ ἐγκώμιο. Ὁ Ρουσάνος λέγει στὸ σημειώμα του ὅτι ἀπὸ λάθος ἔγραψε στὸ συναξάριο πὼς ὁ διώκτης τοῦ ἁγίου στὴν ἐπισκοπὴ Σταγῶν ἦταν διάκονος, ἐνῶ ὁ δεσπότης στὴν ἐνθύμηση ἀνέφερε ἀπλῶς ὅτι ἦταν «ἀνίερος»· τὸ λάθος, συνεχίζει, ἔγινε διότι παρασύρθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐξάρχου τῶν Σταγῶν, διακόνου Νικάνορος, τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε στὴν ἐπισκοπὴ Σταγῶν ὁ ἅγιος Βησσαρίων. Παρακαλεῖ τέλος ὁ Ρουσάνος τὸ δεσπότη νὰ κάνει τὴ σχετικὴ διόρθωση.

Θέλοντας νὰ ἐξακριβώσω τὸ πράγμα εἶδα στὴν ἀρχὴ τὸ ἐκδεδομένο ἀπὸ τὸ Σπ. Λάμπρο (NE 5 (1908) 293) συναξάριο· τίποτε ὅμως δὲν φαίνεται ἐκεῖ: ...πολλὰς ἐπηρείας καὶ ἐξορίας ἐπεπόνθει διὰ τινος χαϊρεκάκου καὶ ἀνιέρου Δομετίου καλουμένου. Ἀναζητήσα λοιπὸν τὰ δυὸ αὐτόγραφα τοῦ Ρουσάνου συναξάρια, καὶ πρῶτα στὸν κώδ. Δουσίκου 51, φ. 15· ἐκεῖ πράγματι μετὰ τὴ λέξη *ἀνιέρου* ἔχει σβηστεῖ μία λέξη, χωρὶς νὰ διακρίνεται ποιά, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ σβήσιμο ἔχει τρυπήσει τὸ χαρτί. Καθαρὰ ὅμως φαίνεται στὸ Μαρκ. II 103 (Nav. 125), φ. 247· μετὰ τὴ λέξη *ἀνιέρου* ὁ Ρουσάνος εἶχε γράψει μιὰ λέξη ποὺ μετὰ τὴ διέγραψε, διαβάζεται ὅμως εὐκόλα κάτω ἀπὸ τὴ διαγραφὴ ἡ λέξη *διακόνου*. Στὸ ἐγκώμιο, κώδ. Δουσ. 91, φ. 29, ὁ Ρουσάνος δὲν ἐπανελάβε τὸ λάθος του, ἔγραψε σωστὰ *διὰ τινος ἀνιέρου Δομετίου*. Ἐπομένως ὁ Ρουσάνος πρῶτα ἔγραψε τὴν ἀκολουθία μὲ τὸ συναξάριο καὶ μετὰ τὸ ἐγκώμιο· ἄλλωστε αὐτὸ σημειώνει καὶ ὁ ἴδιος στὴ σημείωση τοῦ

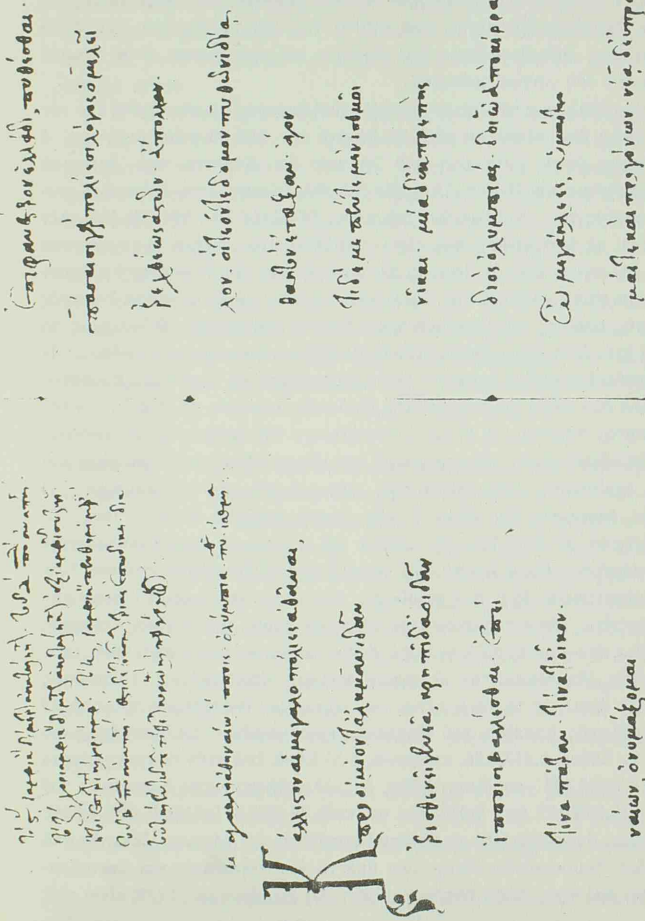
φ. 35ν.: ...ἐν τῷ γράφειν μὲ τὸν παρόντα λόγον... εἶδον καὶ μόνον ἀνιέρων
ἐγεγράφεις...

Εἰκ. 3. Κδ. Marc. gr. II 103, φ. 247: γραφή Παχωμίου Ρουσάνου.

Ἀλλὰ ποιὸς εἶναι ὁ δεσπότης πού ἀναφέρει ὁ Ρουσάνος; νομίζω πὼς ἡ ἀπάντηση εἶναι εὐκόλη. Ὁ Νεόφυτος Β΄ Λαρίσης, ἀνηψιὸς τοῦ ἁγίου, ἀρχιερέας στὴν ἐπισκοπὴ Σταγῶν καὶ στὴ μητρόπολη Λαρίσης (ὅπως καὶ ὁ ἅγιος), συνεχιστὴς τοῦ ἔργου οἰκοδόμησης τῆς μονῆς Δουσίκου πού ἄρχισε ὁ ἅγιος Βησσαρίων, πρέπει νὰ εἶναι ὁ δεσπότης τῆς σημείωσης τοῦ φ. 35ν. Ὅταν ὁ Παχώμιος Ρουσάνος ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ Τρίκκης, ὁ Νεόφυτος ζήτησε ἀπὸ τὸ λόγιο μοναχὸ νὰ συντάξει τὴν ἀκολουθία, τὸ συναξάριο καὶ τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος. Ὁ Ρουσάνος δέχτηκε καὶ χρησιμοποίησε τὶς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν ἅγιο πού τοῦ εἶχε δώσει σὲ «ἐνθύμησιν» ὁ δεσπότης. Στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας, κώδ. Δουσ. 51, φφ. 19–22ν, προσέθεσε τὸ συναξάριο τοῦ Νικήτα τοῦ Νέου πού γιορτάζει τὴν ἴδια μέρα μὲ τὸν ἅγιο Βησσαρίωνα (Σεπτ. 15)· τὸ συναξάριο αὐτὸ ἔγραψε ὁ Ρουσάνος μὲ βάση τὸ ἐγκώμιο τοῦ Θεοδώρου Μουζάλωνος στὸν ἅγιο Νικήτα τὸ Νέο, πού σώζεται σὲ δύο χειρόγραφα τῆς Μεγίστης Λαύρας (πρβλ. *BHG*³ καὶ *Auctarium* 2302–3), ὅταν ὁ Ρουσάνος ἦταν ὁ ἴδιος στὸ Ἅγιο Ὅρος (πρβλ. Καρμίρη, *ὁ.π.*, σσ. 5–6), καθὼς φαίνεται. Αὐτὸ τὸ συναξάριο τὸ εἶχε πρωτύτερα γράψει, ὅπως φαίνεται κι ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι μόνο αὐτὸ καταχωρημένο στὸν αὐτόγραφό του κώδικα Ἀμβροσιανὸ Ε 64, ἀπ' ὅπου τὸ ἐξέδωσε ὁ Delehay (βλ. *BHG*³ 2303). Ἀντίθετα, ἡ ἀκολουθία καὶ τὸ συναξάριο τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, τὸ συναξάριο τοῦ Νικήτα τοῦ Νέου, καὶ τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος ἔχουν γραφεῖ μὲ τὴ σειρὰ αὐτὴ στὸ Μαρκ. II 103, φφ. 245–257ν, πράγμα πού δείχνει ὅτι ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὰ πρωτόγραφα τῆς μονῆς Δουσίκου.

Ἐρευνώντας σχετικὰ μὲ τὸν Παχώμιο Ρουσάνο εἶδα ὅτι ὁ λόγιος αὐτὸς μοναχὸς ἀναφέρεται ὡς κτήτωρ ἐνὸς χειρογράφου τῆς Συλλογῆς Σπ. Λάμπρου (βλ. Γ.Θ. Ζώρα–Φ.Κ. Μπουμπουλίδου, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντ. καὶ Νεοελλ. Φιλολογίας τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν, *ΕΕΦΣΠΑ* 14 (1963–1964) 265). Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ στὸ χειρόγραφο αὐτό, ἀρ. 25, ἀναγνώρισα τὴ χαρακτηριστικὴ γραφὴ τοῦ Ρουσάνου· ὅλο τὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ Ζακύνθιο μοναχό, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν ἀπλῶς κτήτωρ, σύμφωνα μὲ τὴ μεταγενέστερη σημείωση τοῦ φ. 9ν, ἀλλὰ καὶ γραφέας του. Ἔτσι τὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι τοῦ 15ου αἰ. ὅπως σημειώνεται στὸν κατάλογο (*ὁ.π.* 234), ἀλλὰ τοῦ 16ου. Σ' αὐτὸ συμφωνοῦν καὶ τὰ ὕδατόσημα πού εἶναι σὲ σχῆμα καπέλλου, ὅπως ἀκριβῶς στοῦ Briquet 3417, ἐτῶν 1540–41, κεφαλῆς βοδιοῦ, ὅπως περ. στοῦ Briquet 14525 ἢ 14527, ἐτῶν 1543–1558, καί, στὸ τέλος, παλάμης πού δὲ μοιάζει μὲ κανένα στοῦ Briquet, κάπως σὰν τὸ 10758. Ἡ περιγραφὴ Ζώρα–Μπουμπουλίδου τῶν κωδίκων τῆς Συλλογῆς Λάμπρου εἶναι κατὰ βάση ἐπανάληψη τῆς περιγραφῆς τοῦ Λάμπρου (*RR* 178) μὲ ὀρισμένες συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις, ἀλλὰ τουλάχιστον στὸν κώδ. 25 ἀντιγράφεται κατὰ λέξη ἡ

Εἰκ. 4. Κδ. Σπουδαστηρίου Βυζ. καὶ Νεοελλ. Φιλολογ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 25, φφ. 139v–140: γραφή Παχωμίου Ρουσάνου.

παιλιότερη περιγραφὴ ἑλεγχος τῶν ὕδατοσήμων δὲν ἔχει γίνεи σὲ κανένα ἀπὸ τὰ χάρτινα χειρόγραφα. Τὸ χειρόγραφο περιέχει ἀποκλειστικὰ γραμματικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ὕλη. Τέλος εἶναι κατὰ τοῦτο σπουδαῖο, ὅτι μᾶς κάνει γνωστὰ τρία ἀκόμη φιλολογικὰ ἔργα τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, δηλ. ἐρμηνεία διάστιχο καὶ σχόλια στοῦ Διονυσίου οἰκουμένης περιήγησις, Πινδάρου Πύθια, Ἰωάννου Πεδιασίμου εἰς τοὺς Ἑρακλέους ἀθλοὺς, καὶ μιὰ μικρὴ Ἐπιτομὴ τῶν ἐννέα μέτρων ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Ἑφαιστίωνος, τὰ ὅποια ἀγνοεῖ ὁ Καρμίρης στὸ βιβλίον του γιὰ τὸ Ρουσάνο. Τὰ ἄλλα γραμματικὰ τοῦ Ρουσάνου ποὺ περιέχει τὸ χειρόγραφο εἶναι γνωστὰ πονήματα τοῦ λογίου μοναχοῦ.

Ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Λάμπρου εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἀλλὰ δημοσιεύθηκε μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του ὁ κατάλογος αὐτὸς βρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο Σπ. Λάμπρου στὸ Ἱστορικὸ Σπουδαστήριον τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν (βλ. Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Καταλογογραφίαις τοῦ Ἀρχείου Σπ. Λάμπρου, *ΕΕΦΣΠΑ* 25 (1974-77) 351). Δὲν μπόρεσα νὰ διακριβώσω πῶς εἶχαν περιέλθει στὸ Λάμπρο τὰ χειρόγραφα αὐτά. Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἴσως κι ἄλλα αὐτόγραφα τοῦ Ρουσάνου ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς κώδικες τῆς Συλλογῆς Λάμπρου, φυλλομέτρησα ἕνα πρὸς ἕνα τοὺς κώδικες τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντ. καὶ Νεοελλ. Φιλολογίας, τὸ ὅποιον ἔχει ἀποκτήσει ἄλλους εἰκοσιέξι ἀκαταλογογράφητους κώδικες. Ἡ προσπάθειά μου εἶχε ἐπιτυχία, γιατί ἀναγνώρισα τὴ γραφὴ τοῦ Ρουσάνου σ' ἄλλα δύο μικρὰ χειρόγραφα τῆς Συλλογῆς Λάμπρου, τὸ 35 καὶ τὸ 39 τῆς ἀρίθμησης Λάμπρου, ἢ 33 καὶ 37 ἀντίστοιχα τῆς ἀρίθμησης τῶν κωδίκων τοῦ Σπουδαστηρίου. Ἡ περιγραφὴ τῶν Ζώρα-Μπουμπουλίδου εἶναι καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἐπανάληψιν τῆς παλαιότερης τοῦ Λάμπρου. Ὁ αἰώνας ἐπομένως δὲν εἶναι ὁ 15ος κατὰ Λάμπρο, ἀλλὰ ὁ 16ος. Τὸ χειρόγραφο 33 [35] ἔχει ἔξι φύλλα καὶ πρέπει νὰ προσθέσουμε στὴν περιγραφὴν του ὅτι ὁ κανὼν τοῦ Ἀρκλᾶ στὴν Πεντηκοστὴ στὰ φφ. 3-6ν τοῦ χειρογράφου ἔχει στὰ περιθώρια αὐτόγραφο σχολιασμὸ λέξεων ἀπὸ τὸ Ρουσάνο ἄκόμη διακρίνεται τὸ πάνω μέρος ὕδατοσήμου, τέσσερα δάκτυλα ἀνοικτὰ παράλληλα, μὲ ἄνθος πέντε πετάλων ἀπὸ πάνω, ποὺ δυστυχῶς δὲν ταυτίζεται μὲ καμία παλάμη τοῦ Briquet, εἶναι ὁμοῦς ἀπόλυτα ὁμοῖο μὲ τὸ πάνω μέρος τοῦ τελευταίου ὕδατόσημου τοῦ κώδ. 25 τῆς Συλλογῆς Λάμπρου ποὺ ἐξετάσαμε προηγουμένως. Οἱ διαστάσεις του δίνονται λάθος, 0,15X0,96, προφανῶς ἀντὶ 0,096, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι 0,15X0,103 ἡ παρόμοιο λάθος ἐπαναλαμβάνεται στὶς διαστάσεις τοῦ κώδ. 8 (0,15X0,87 ἀντὶ 0,087) καὶ τοῦ κώδ. 38 [40] (0,143X0,85 ἀντὶ 0,085). Τὸ λάθος, ὅπως εἶδα στὸ χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Λάμπρου, ξεκινáει ἀπὸ τὸν ἴδιον, δημοσιεύεται ὅπως εἶναι ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του, καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Ζώρα-Μπουμπουλίδην. Τὸ χειρόγραφο 37 [39] εἶναι στὶς

Ίδιες διαστάσεις, 0,15X0,106, πράγμα που σημαίνει ότι ίσως τὰ δύο αὐτὰ σπαράγματα ἀνήκαν στὸν ἴδιο κώδικα· πιθανώτατα ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι ὁ 25, γιατί εἶναι στὶς ἴδιες διαστάσεις (0,15X0,10), ἔχει ὑδατόσημο τὸ ἴδιο μὲ τὸ χειρόγραφο 33 [35] στὰ τελευταῖα φύλλα, καὶ περιεχόμενο που ἀνταποκρίνεται στὰ γραμματικά καὶ ἐρμηνευτικά κείμενα τῶν δύο σπαρ-
γμάτων. Πάντως στὸν κώδ. 25 δὲν ὑπάρχει χάσμα κειμένου, ἂν καὶ θὰ μπορούσε τὸ χειρόγραφο 33 [35] νὰ ἀνῆκε σὲ ἓνα τελευταῖο τετράδιο τοῦ κώδ. 25, ὅπως δείχνει μᾶλλον καὶ ἡ ραφή τῶν τετραδίων στὴ ράχη τοῦ κώδικα αὐτοῦ.

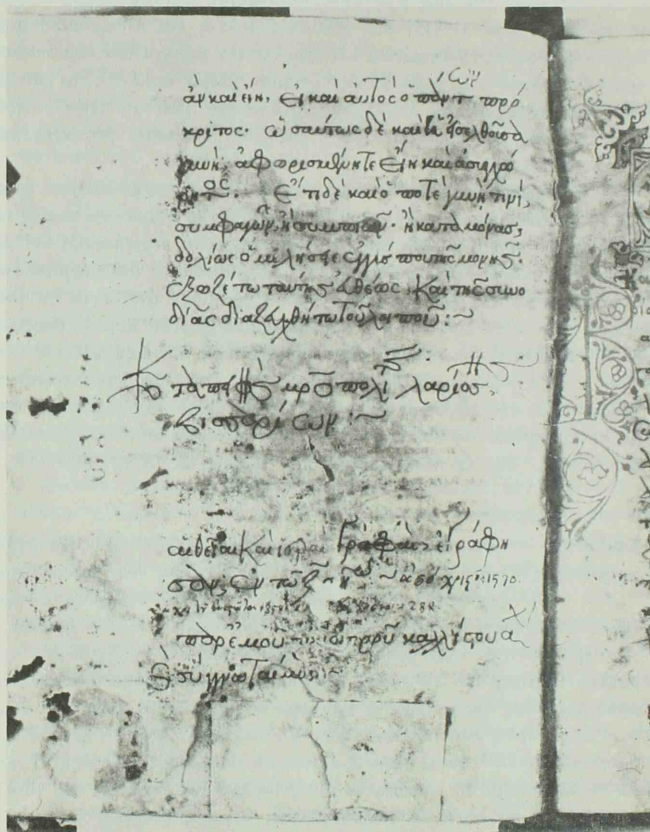
Ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ σημαντικό θεολογικὸ καὶ φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ὅσο θὰ ἄξιζαν, καὶ κυρίως τὰ γραμματικά του· ἡ μελέτη τοῦ I.N. Καρμίρη εἶναι περιγραφικὴ καὶ μὲ ἔμφαση φυσικά στὰ θεολογικά. Νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ Καρμίρη γιὰ τὸ Ρουσάνο βλ. στὸ ἄρθρο του «Ρουσᾶνος Παχώμιος», *ΘΗΕ* τ. 10, στ. 861. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μελέτες που ἀναφέρω παραπάνω βλ. καὶ Ἑμμ. Γ. Βαμβουδάκη, *Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν Βυζαντινῶν Μουσικῶν*, τόμ. Α', Σάμος 1938, ὅπου στὶς σσ. 46–53 ἀναδημοσιεύεται ἡ Ἑρμηνεία εἰς τὴν Μουσικὴν Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου μὲ σχόλια στὶς σσ. 63–70· τοπωνύμιο «τὸ Ρουσᾶνο» στὴν Ἰθάκη ἀναφέρεται στοῦ Δικαίου Β. Βαγιακάκου, Ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Ἰθάκης, *ΕΕΒΣ* 29 (1959) 342.

Κάλλιστος ἱερομόναχος φφ. 37–56ν: *Διδασκαλία προτρεπτικὴ τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Βησσαρίωνος πρὸς τοὺς π(ατέ)ρας τοὺς κατοικοῦντας ἐν τῇ αὐτοῦ μονῇ προστάζει μὲν αὐτοῦ, ποιηθεῖσα δὲ παρ' ἑτέρου· εὐλόγ(ησον) π(άτ)ερ. ἀρχ.:* Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες οἱ θεόθεν κληθέντες...

Ἡ γνωστὴ ὡς τρίτη διαθήκη τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, ἀχρόνιστη καὶ μᾶλλον νεώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες, τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπο σώζεται στὴ μονὴ Δουσίκου, ἐπανειλημμένα ἐκδεδομένη (πρβλ. *BHG³ Auctarium*, 2064 b). Γιὰ τὶς τρεῖς διαθήκες τοῦ ἁγίου βλ. Νίκου Α. Βέη, *Ἡ ἀρχέτυπος... διαθήκη...*, ὁ.π., σσ. 10–12. Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης...*, ὁ.π. 92–94. Σχετικὰ μὲ τὸ ...ποιηθεῖσα δὲ παρ' ἑτέρου βλ. Βέη, ὁ.π., σσ. 10–11. Μετρίου πάχους κονδύλι, μαῦρο μελάνι, μεγάλα, ἐλαφρῶς δεξιοκλινῇ γράμματα.

φ 56ν: *Αἱ θεῖαι καὶ ἱεραὶ γραφαί, ἐγράφησαν, ἐν τῷ ζοή:-|παρ' ἐμοῦ τοῦ οἰκτροῦ καλλίστου (μον)αχ(οῦ) | καὶ σύγγνωταί μοι:-* Στὰ διάστιχα τῆς σημείωσης αὐτῆς ὁ Χατζη-Γεράσιμος ἔγραψε: *ἀπὸ Χριστοῦ 1570 | καὶ ἄχρι τοῦ ἐνεστώτος 1858 |||| χρόνοι 288.*

* Ὁ Κάλλιστος ἱερομόναχος τῆς μονῆς Δουσίκου ὑπῆρξε καλλιγράφος ἄριστος καὶ φιλόπονος, βιβλιογράφος 21 γνωστῶν σὲ μένα μέχρι στιγμῆς

Εἰκ. 5. Κδ. Δουσίκου 91, φ. 56v: γραφή Καλλίστου ἱερομονάχου.

χειρογράφων από το 1569/70 ως το 1602. "Όλοι οί κώδικες, εκτός από το χειρόγραφο του κώδ. Δουσίκου 91 και τόν κώδ. Παναγίας της Χάλκης 97, του Καλλίστου βρίσκονται στην 'Εθνική Βιβλιοθήκη της 'Αθήνας μεταφερμένοι από τη μονή Δουσίκου. Τό χειρόγραφο πού προανέφερα, Δουσ. 91, φφ. 37-56ν, είναι τό πρώτο πού έγγραψε ό Κάλλιστος, τό έτος ζοή' (=Σεπτ. 1569-Αύγ. 1570), και σ' αυτό άποκαλείται άπλώς μοναχός. Για πρώτη φορά σημειώνεται ως ιερομόναχος στόν κώδ. ΕΒ (= 'Εθνικής Βιβλιοθήκης) 300, 20 'Ιουν. 1576, και για δεύτερη φορά στόν κώδ. Μονής Παναγίας της Χάλκης 97, 25 Μαΐου 1577 (βλ. Μητροπ. 'Αθηναγόρα, Κατάλογος τών χειρογράφων της έν Χάλκη μονής της Παναγίας, *ΕΕΒΣ* 12 (1936) 285). *Της ιερωσύνης άνάξιο* άποκαλεί τόν έαυτό του στα τέλη του βίου του ό Κάλλιστος στο σημείωμα του κώδ. ΕΒ 695 τόν Αύγουστο του 1602. 'Η πρώτη έξάλλου φορά πού σημειώνει ό ίδιος ότι γράφει στη μονή Δουσίκου τά χειρόγρατά του είναι στόν κώδ. ΕΒ 300, 20 'Ιουν. 1576. Τό έτος 1578, 9 Αύγουςτου, γράφει ό Κάλλιστος τόν κώδ. ΕΒ 245 έξω από τη μονή Δουσίκου, στη μητρόπολη Νέων Πατρών. Τό καλοκαίρι του 1599 ό Κάλλιστος επισκέπτεται τό "Άγιον Όρος, αλλά και εκεί δέν μένει άργός: τό βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδ. ΕΒ 506, 28 'Ιουν. 1599 μάς πληροφορεί ότι γράφτηκε τό χειρόγραφο *έν τόπω άγιονύμω δρει, έν ταίς कराίς*. Συγκινητικό είναι τό σημείωμα του τελευταίου γνωστού χειρογράφου του Καλλίστου, κώδ. ΕΒ 1033, 'Οκτ. 1602, πού έχω εκδώσει στην ανακοίνωσή μου, 'Η βιβλιοθήκη της ιερᾶς μονής Δουσίκου, 'Επ. 'Ετ. Στερ. Μελ. 5 (1974-75) 420' σ' αυτό ό γέροντας πιά Κάλλιστος γράφει και τά εξής: *...γέρων γάρ ειμι' έγγυς τών έξήκοντα έτών. τό φώς τό πλείστον ύστέρημαι, ό νοϋς ήλάττωται, πρό δε πάντων ή άμαθία...* 'Η πάνω από 30 χρόνια εργασία άντιγραφής κωδίκων, μάλιστα με καλλιγραφική επιμέλεια, δέν θά ήταν άσχετη με τη μείωση της όρασης του Καλλίστου, στην ήλικία τών 60 έτών, πού και οί πνευματικές του δυνάμεις είχαν ελαττωθεί, όχι όμως και ή εργατικότητα του. Αυτό τόν κώδ. ΕΒ 1033 τόν έγγραψε ό Κάλλιστος μέσα σε δυό μήνες, γιατί τόν Αύγουστο του 1602 τέλειωσε τό γράψιμο του κώδ. ΕΒ 695. "Αν σκεφτούμε ότι τό χειρόγραφο ΕΒ 1033 είναι μεγάλων διαστάσεων, 31X21 εκ., και άποτελείται από 527' φφ. (βλ. Ι. και Α. Σακελιώνος, Κατάλογος τών χειρογράφων της 'Εθνικής Βιβλιοθήκης της 'Ελλάδος, έν 'Αθήναις 1892, σ. 183) μπορούμε εύκολα νά συμπεράνουμε ότι ό Κάλλιστος έγγραφε ένα τετράδιο τή μέρα. 'Αφού έξάλλου ήταν «έγγυς τών έξήκοντα έτών» τό 1602, θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τη γέννησή του τό 1542 ή λίγο μετά. "Ετσι οί ύπολογισμοί του Χατζη-Γεράσιμου σε σημείωση του κώδ. ΕΒ 32, φφ. 407ν-409, ότι ό άγιος Βησσαρίων συνέζησε 23 έτη με τόν Κάλλιστο και ότι ό άγιος του άνέθεσε νά γράφει και νά συμπληρώσει τά χειρόγραφα, είναι αυθαίρετοι.

Ἡ «σεσυρμένη» πρόχειρη γραφή τοῦ Καλλίστου ἐλάχιστα παρουσιάζεται, ὅπως στὸν κώδ. EB 1031, φφ. 429–444, ἢ στὴ σημείωση τοῦ κώδ. EB 301, φ. 382v. Ἡ καλλιγραφικὴ γραφή τοῦ Καλλίστου εἶναι «λειτουργικοῦ» τύπου, ὄρθια, μὲ μεγάλα γράμματα καὶ μαῦρο πάντα μελάνι. Ὁ Κάλλιστος δὲν ἀντέγραφε ἀπλῶς χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ συμπλήρωνε τὰ ἀκέφαλα καὶ κολοβὰ περγαμηνά, ὅπως οἱ κώδ. EB 245, 330 καὶ 987, ἢ φρόντιζε νὰ ἀντικαθιστᾷ παλαιότερους, ὅπως ὁ EB 365 ποὺ ἀντιγράφηκε ἀπὸ ἀθηβόλαιον διεφθαρμένον. Ἡ γραφή τοῦ Καλλίστου καὶ ἡ κωδικολογικὴ ἐξέταση τῶν τετραδίων του (σταυρός, ἀρίθμηση τετραδίων, παρὰπομπές) ἐντάσσουν καὶ τὸ βιβλιογράφο αὐτὸ στὴ γνωστὴ μεταβυζαντινὴ συνέχεια τοῦ τύπου τῆς «σχολῆς τῶν Ὁδηγῶν» ποὺ ἐπανειλημμένα ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ τὸν καθ. κ. Λίνο Πολίτη (βλ. Linos Politis, *Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle, La Paléographie Grecque et Byzantine, Colloques intern. du CNRS, Paris 1977*, σσ. 371–373· ἐπίσης Dieter Harlffinger, *Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jahrhunderts, στὸ ἴδιο*, σ. 332). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κάλλιστο καὶ τὸ Μαρκιανὸ μοναχό, ὑπάρχει μιὰ πλειάδα κωδιογράφων μοναχῶν τῆς μονῆς Δουσίκου στὸ β' μιστὸ τοῦ 16ου αἰ. (βλ. τὸν πίνακα γραφέων στὴν ἀνακοίνωσή μου, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, ὅ.π. 424–425). Ὁ Μαρκιανὸς μάλιστα μέσα σὲ δυὸ χρόνια, 1570–71, ἔγραψε 18 κώδικες ποὺ περιέχουν τὰ 12 Μηναιᾶ, ἀπ' τοὺς ὁποίους οἱ 17 εἶναι στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 583–599· δικὸς του ἐπίσης εἶναι ὁ κώδ. EB 315 τοῦ 1566, κὶ ὄχι τοῦ Γρηγορίου, ὅπως ἀπὸ παραδρομὴ τυπώθηκε στὸν παραπάνω πίνακα γραφέων. Γιὰ τὸ Μαρκιανὸ δημοσίευσε μιὰ ἐργασία ἡ κ. Μαρία Σακελλαριάδη–Πολίτη, Μαρκιανὸς τλήμων καὶ ἀμαθὴς γραφεὺς τῆς μονῆς Δουσίκου, *Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 39–52. Ἄλλοι βιβλιογράφοι τῆς μονῆς Δουσίκου στὸ β' μιστὸ τοῦ 16ου αἰ. εἶναι οἱ: Γρηγόριος (6 χφα), Πορφύριος (4 χφα), Ραβουλᾶς (8 χφα), Μελέτιος (5 χφα), Δωρόθεος (2 χφα), κὶ ἀπὸ 1 χφο οἱ Διονύσιος, Ἱερεμίας, Ἰωάννης, Κυπριανός, Κωνστάντιος, Λαυρέντιος, Λεόντιος, Μακάριος, Παρθένιος, Χριστόφορος. Κὶ αὐτὰ εἶναι μόνο ὅσα μέχρι στιγμῆς ἔχω ἐντοπίσει, χειρόγραφα τῆς Ἑθνικῆς βιβλιοθήκης καὶ τῆς μονῆς Δουσίκου, ἐνῶ εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ὑπάρχουν κὶ ἄλλα. Βιβλιογράφος, γιὰ παράδειγμα, ὅπως ὁ Κάλλιστος ποὺ ἤκμασε πᾶν ἀπὸ 30 χρόνια (1569/70–1602), εἶναι σίγουρο ὅτι δὲν θὰ ἔγραψε μόνο τὰ 21 χειρόγραφα ποὺ μέχρι τώρα γνωρίζω. Ἐπίσης εἶναι φυσικὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι λειτουργοῦσε καὶ βιβλιοδετικὸ ἐργαστήριον στὴ μονή, ὅπως μαρτυρεῖ ἕνας ἀκέφαλος καὶ κολοβὸς περγαμηνὸς κώδικας ποὺ συμπλήρωσε ὁ Κάλλιστος, ὁ κώδ. EB 987, φ. 228v: + τοῦ παρόντος βιβλίου ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, ἐγράφη παρὰ | ἀνδρὸς ἀμαρτωλοῦ,

καλλίστου: ἐσταχόθι δὲ παρ' ἑτέρου ἀνδρὸς | ἐναρέτου, ἀθανασίου ἱερ(ομον)άρχου, ἐν ἔτει ἐξ' β' : ἰν(δικτικῶν)ος ιβ' :- [=Σεπτ. 1583-Αὐγ. 1584].

Παρακάτω δίνω ἕνα πίνακα χρονολογικὸ τῶν χειρογράφων ποὺ ἔγραψε ὁ Κάλλιστος, σημειώνοντας μὲ ἀστερίσκο τοὺς περγαμηνοὺς ποὺ συμπλήρωσε. Ὁ κώδ. EB 301 περιέχει δυὸ συσταχωμένα χειρόγραφα τοῦ (α/α 3,10)· στὸν κώδ. EB 32 εἶναι τοῦ Καλλίστου τὰ φφ. 239 κέξ· τὸ β' βιβλίο τοῦ Εὐεργετινοῦ στὸν κώδ. EB 505, φφ. 240 κέξ, ἔχει γραφεῖ πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Πορφυρίου ἱερομονάχου ποὺ ἔγραψε τὰ φφ. 261ν-353 μεταξὺ Σεπτ. 1591-Αὐγ. 1592· ἐπίσης ὁ κώδ. 97 τῆς Παναγίας τῆς Χάλκης περιέχει δυὸ συσταχωμένα χειρόγραφα τοῦ Καλλίστου. Ἡ ἔνδειξη α' ἢ β' δίπλα στὸν ἀριθμὸ τοῦ χειρογράφου σημαίνει τὸ πρῶτο ἢ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ συσταχωμένα χειρόγραφα. Τὸ κενὸ ποὺ παρατηρεῖται στὴ βιβλιογραφικὴ ἐργασία τοῦ Καλλίστου μεταξὺ Αὐγ. 1586 καὶ Αὐγ. 1595 δὲν μπορεῖ αὐτὴ τὴ στιγμή νὰ ἐξηγηθεῖ. Ἀξίζει νὰ γίνεи μιὰ ἰδιαίτερη κωδικολογικὴ μελέτη γιὰ τὸν Κάλλιστο καὶ γιὰ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριό τοῦ Δουσίκου στὸ β' μισὸ τοῦ 16ου αἰ.

Χειρόγραφα τοῦ βιβλιογράφου Καλλίστου

α/α	Χφο	φφ.	Χρονολογία	Περιεχόμενο
1.	Δουσ. 91 γ'	20	Σεπτ. 1569-Αὐγ. 1570	Διαθήκη ἀγ. Βησσ.
2.	EB 365	337	Σεπτ. 1572-Αὐγ. 1573	Λόγοι Πατέρων
3.	EB 301β'	170	7 Ἀπρ. 1574	Λόγοι Πατέρων
4.	EB 300	357	20 Ἰουν. 1576	Ὁμιλίες Πατέρων
5.	Παν. Χάλκης 97β'	175	17 Φεβρ. 1577	Ψυχωφελεῖς διηγήσεις
6.	Παν. Χάλκης 97α'	256	25 Μαΐ. 1577	Ἀντιόχου Λόγοι
7.	EB 32β'	223	4 Φεβρ. 1578	Εὐχὲς διάφορες
8.	EB 245*	408	9 Αὐγ. 1578	Χρυσοστ. στὸ Ἰωάνν.
9.	EB 1031	445	Ὀκτ. 1579	Μηναιό
10.	EB 301α'	212	Σεπτ. 1580-Αὐγ. 1581	Δαμασκ. ἱστ. Ἰνδιῶν
11.	EB 330*	31	13 Ἰαν. 1582	Δαμασκ. ἱστ. Ἰνδιῶν
12.	EB 987*	65	Σεπτ. 1583-Αὐγ. 1584	Βίοι ἀγίων
13.	EB 323	415	Ἰαν. 1585	Κλίμαξ Ἰωάννου
14.	EB 505α'	235	Αὐγ. 1586	Εὐεργετινοῦ βιβλ. α'
15.	EB 505β'	192	(ἴσως 1592)	Εὐεργετινοῦ βιβλ. α'
16.	EB 266	432	Αὐγ. 1595	Χρυσοστ. στὴν Ἑξαήμε.
17.	EB 284	516	8 Ἰαν. 1599	Λόγοι Πατέρων
18.	EB 506	409	28 Ἰουν. 1599	Εὐεργετινοῦ γ'-δ'
19.	EB 758	80	Ἰουλ. 1602	Θ. Λειτουργία
20.	EB 695	174	Αὐγ. 1602	Θεοτοκάριο
21.	EB 1033	527	Ὀκτ. 1602	Συναξάριο

Ραβουλάς φφ. 57-76: *Κατήχησις τοῦ ἐν ἁγίοις π(α)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Βισσαρίωνος ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης εἰς τὸ αὐτοῦ κοινόβιον.*
Ιερομόναχος ἀρχ.: *Κατὰ πῶς, πατέρες καὶ ἀδελφοί, τὰ παιδιά...*

Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ παράφραση στὴν ἀπλοελληνικὴ τῆς πρώτης καὶ ἀνέκδοτης διαθήκης τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, γιὰ τὴν ὁποία βλ. παρακάτω. Ἡ παράφραση εἶναι ἐπίσης ἀνέκδοτη καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη γλωσσικὸ μνημεῖο τῆς ἀπλοελληνικῆς τοῦ 16ου αἰ. Πιστεύω πὼς ἡ παράφραση αὕτη δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ στροφή πρὸς τὴ λαϊκὴ γλώσσα καὶ τὶς παραφράσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων στὸ β' μισδὸ τοῦ 16ου αἰ. (πρβλ. Λίνου Πολίτη, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1978, σσ. 56-58· Θανάση Χ. Παπαδόπουλου, *Νικολάου Σοφianoῦ Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης*, [Ἀθήνα 1977], σσ. 105-106· Ἀθανασίου Δ. Κομίνης, Ἄγνωστον ἔργον τοῦ Κυπρίου ἀντιγραφῆως κωδίκων Ἰωάννου Σανκταμαύρα, *Δίπτυχα* 1 (1979) 11). Ὅρθια, ἐπιμελημένη γραφή, παρόμοια μὲ τοῦ Καλλιόστου, μαῦρο μελάνι· ἐρυθρόγραφο καλλιτεχνικὸ ἀρχικὸ Κ, ὀρθογώνιο ἐπίτιτλο μὲ ἀνθοειδὴ διάκοσμο καὶ στὴ μέση τοῦ πάνω περιθωρίου ἡ λ. *τέρμα*. Ὑδατόσημο ἄγκυρα μέσα σὲ κύκλο μὲ ἀστέρι πάνω καὶ ἔξω ἀπ' αὐτόν, ὅπως στοῦ Briquet 485, ἐτ. 1538-1561.

φ. 76ν: *Ἡ παροῦσα κατήχησις τοῦ ἐν ἁγίοις | π(α)ρ(ὸ)ς ἡμῶν βισσαρίωνος ἀρχιεπισκόπου λαρίσσης, ἐγράφη παρ' ἐμοῦ τοῦ ἐν μοναχοῖς, | ιεροδιακόνου ραβουλά· ἦν ἔτει ἔξωπς ἐν μηνὶ φεβρουαρίῳ εἰς ταῖς, ια' ἡμέρα, β' ἰνδικτιώνος* ^ς_ω:-

Γῆθι μὲν πλωτήρ, ἴδμα | θαλάσσης ἐκτωλιπέων γῆθι δ' ὁ γράφων | τέρμα βιβλίου προεπιφθάσας:-

Τὸ χειρόγραφο αὐτό, γραμμένον στίς 11 Φεβρ. 1578, εἶναι τὸ πρῶτο γνωστὸ τοῦ Ραβουλά, ιεροδιακόνου τότε τῆς μονῆς Δουσίου. Ὁ Ραβουλάς ἔγραψε ἀκόμη τοὺς κώδδ.: Σιμοπέτρας 103 καὶ 104 (Λάμπρου 1371 καὶ 1372) ποὺ ἀποτελοῦν καὶ οἱ δύο ἓνα Μηναιο τοῦ Ἰανουαρίου, γραμμένοι τὸ Σεπτ. 1582-Αὐγ. 1583 (βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὅρους Ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α', Cambridge 1895, σ. 124· Μ. Vogel-V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber...*, σ. 391)· τοὺς κώδδ. μονῆς Κορώνης 10, 13 καὶ 62, τῶν ἐτῶν 1598, 1601 καὶ ἀρχῶν 17ου αἰ. ἀντίστοιχα (βλ. Λίνου Πολίτη, *Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων Ἑλληνικῶν συλλογῶν*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 59, 63)· τὸν κώδ. Ἐσφιγμένου 210 (Λάμπρου 2223) τὸν Αὐγουστο τοῦ 1602, καὶ ὅχι τὸ 1592 ὅπως λανθασμένα σημειώνει ὁ Λάμπρος (δ.π., σσ. 191-192· Vogel-Gardthausen, δ.π.)· καὶ τέλος τὸν κώδ. EB 228 (βλ. τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ κώδ. αὐτοῦ στὴν ἀνακοίνωσή μου, Ἡ βιβλιοθήκη... Δουσίου, δ.π. 420). Στὸν κώδ. 104 τῆς Σιμοπέτρας καλεῖται ιερομόναχος «ὁ ἐκ Τρικάλλον», ἐπίσης ιερομόναχος στοὺς κώδδ. Κορώνης 10 καὶ EB 228, καὶ μόνο στὸν τελευταῖο

καλείται προηγούμενος τῆς μονῆς Δουσίκου. Ὁ κώδ. Σιμοπέτρας 104 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι *ἐγράφη ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ ὅπερ καὶ κτῆμα αὐτῆς ὑπάρχει...* τὸ 1582/83, καὶ ὁ Ἑσφιγμένου 210 ὅτι γράφτηκε *...ἐν τῷ μονύδριον τῆς Πέτρας...* τὸν Αὐγ. 1602᾽ ἀκόμη τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδ. EB 228, σ. 279 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ραβουλᾶς *...ἐκοιμήθη ἔξω τῆς αὐτῆς ἀγίας μονῆς, ἐν τῇ μονῇ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κρίας βρύσεως [=Κορώνης] ἐν τῷ ξρι᾽ ἰνδ. ιε᾽ [=1602].* Ἔτσι λοιπὸν φαίνεται ὅτι ὁ ἱεροδιάκονος τοῦ Δουσίκου τὸ 1578, καὶ ἱερομόναχος ἀργότερα, ἐπισκέφθηκε τὸ Ἁγῖδ Ὅρος στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ ᾽80, διετέλεσε ἡγούμενος τοῦ Δουσίκου, ἀποσύρθηκε στὴ μονὴ Κορώνης στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, ἐπισκέφθηκε ἐπίσης τὴ μονὴ τῆς Πέτρας (τοῦ Ὀλύμπου μᾶλλον) καὶ πέθανε στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ. στὴ μονὴ Κορώνης.

Τὸ ἴδιο ἐπίγραμμα τοῦ φ. 76ν βρίσκουμε στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ἐνὸς χειρογράφου τοῦ Καλλίστου, τὸ EB 300, φ. 357ν, ἔτους 1576, Ἰουνίου 20. Ὁ Κάλιστος τὸ ἔχει περισσότερο ὀρθογραφημένο καὶ ἔχει προσεπιφθάσας ἀντὶ προεπιφθάσας. Παραπλήσιες μορφές τοῦ βιβλιογραφικοῦ αὐτοῦ ἐπιγράμματος βλ. στοῦ Kurt Treu, *Der Schreiber am Ziel, zu den Versen "Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν... und ähnlichen, Studia Codicologica, Berlin 1977, σ. 484.* Ὁ τρόπος γραφῆς, τὸ χρῶμα τοῦ μελανιοῦ, τὸ ἐπίγραμμα, τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι δειχνουν ὅτι ὁ Ραβουλᾶς μιμεῖται τὸν Κάλιστο ἢ βρίσκεται μᾶλλον κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησίν του.

φφ. 77–89ν: Τοῦ αὐτοῦ, *διάγραμμα νουθετικὸν πρὸς τοὺς αὐτοὺς π(ατέ)ρας, διαλαμβάνων καὶ περὶ τῆς οἰκοδομῆς. ἄρχ.:* Χρόνων ἤδη παρωχηκότων οὐκ ὀλίγων...

Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη διαθήκη τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, ἔτους ζμγ᾽ ἰνδ. η᾽ (=Σεπτ. 1534–Αὐγ. 1535), τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπο σώζεται στὴ μονὴ Δουσίκου, μὲ ἀριθμὸ 43, ἀντιγραμμένο καὶ στὸν Κώδικα τῆς μονῆς αὐτῆς, σσ. 34–39. Ἡ διαθήκη αὕτη εἶναι ἀνέκδοτη, ὅπως καὶ ἡ παραπάνω παράφρασί της. Καὶ τὰ φύλλα αὐτὰ ἔχουν γραφῆ ἀπὸ τὸ Ραβουλᾶ, μὲ γραφὴ ὅμοια μὲ τὰ προηγούμενα.

Στὸ φ. 90 σημεῖωσι τοῦ Ραβουλᾶ: *+ἡ διαθήκη αὕτη ἀναγινώσκεται | ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις ἐν τῇ | κυριακῇ τῆς τυροφάγου ἐν τῇ μεγάλῃ τετράδι ἐν τῇ τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἡμέρᾳ ἐν τῇ τῆς κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ ἐν τῇ τοῦ Χ(ριστοῦ) γηγενῶν ἀπόκρεως καὶ ἄλλαις ἡμέραις ὅποταν συναθρίζονται οἱ | ἀδελφοί:–*

2

Τὰ εἰλητάρια τῆς μονῆς Δουσίκου

Κατὰ τὴν πρόσφατη τριήμερη ἐπίσκεψή μου στὴ μονὴ Δουσίκου (16-18 Νοεμβρίου 1979) μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ περιγράψω τὰ ἐπτά λειτουργικὰ εἰλητάρια ποὺ φυλάγονται ἐκεῖ· ἐπίσης ὁ φίλος βυζαντινολόγος κ. Ἀνδρέας Γιακόβλεβιτς περιέγραψε τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ σχεδὸν ἔτοιμου καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς, καὶ ὁ φίλος ἐρευνητὴς τῆς Ἀκαδημίας κ. Δημήτριος Σοφιανὸς μελέτησε χειρόγραφα συγκεντρώνοντας στοιχεῖα γιὰ μιὰ νέα ἐργασία μὲ θέμα τὸν Ἅγιον Βησσαρίωνα μητροπ. Λαρίσης ποὺ ἐτοιμάζει. Ὁφείλουμε νὰ εὐχαριστήσουμε θερμὰ τοὺς πατέρες τῆς μονῆς καὶ ἰδιαίτερα τὸν ἅγιο καθηγούμενο πανοσιολογιώτατο ἀρχιμανδρίτη κ. Ἰγνάτιο Ποῦτο γιὰ τὴν πρόθυμη φιλοξενία καὶ διευκόλυνση τῶν ἐρευνῶν μας ποὺ πάντοτε μᾶς προσφέρουν.

*

Γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε γνωστὸ ὅτι στὴ μονὴ Δουσίκου ὑπάρχουν «εἰλητάρια περγαμηνὰ μὲ τὴ Θεία Λειτουργία» ἀπὸ τὸ μικρὸ ὁδηγὸ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ μητροπολίτου Τρίκκης καὶ Σταγῶν Διονυσίου (*Ἅγιος Βησσαρίων (Δουσίκου)*, Ἀθῆναι 1966, σσ. 51, 52). Ἐκεῖ ὅμως ὁ Διονύσιος ἀναφέρει μόνον τὰ τρία ἀπὸ τὰ ἐπτά εἰλητάρια, μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 50, 51 καὶ 52. Τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐπτά εἰληταρίων ἀνέφερα στὴν πρώτη μου ἀνακοίνωση (Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, *Ἐπ. Ἐτ. Στερεοελ. Μελετ.* 5 (1974-1975) 416). Τὰ εἰλητάρια αὐτὰ ἔχουν φωτογραφηθεῖ, βλ. τὴ συνοπτικὴ ἀναγραφὴ τῶν χειρογράφων τῆς πρώτης φωτογράφησης ποὺ ἔχω δημοσιεύσει στὸ εὔρετήριό τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύμ. Ἐθν. Τραπεζῆς (*Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο, Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων*, Ἀθῆνα 1978, σ. 30).

Στὴ μονὴ Δουσίκου ἀνῆκαν ἄλλα τέσσερα εἰλητάρια, ποὺ φυλάγονται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 6, 7, 128 καὶ 129. Κανένα λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἑντεκα συνολικὰ εἰλητάρια τῆς μονῆς δὲν παρέλαβε ἡ ἐπιτροπὴ περισυλλογῆς τῶν Θεσσαλικῶν χειρογράφων τοῦ Νικηφ. Καλογερά καὶ Σπ. Φιντικλέους τὸ 1882, καὶ τοῦτο γιὰ τὰ εἰλητάρια φυλάγονταν μαζὶ μὲ τὰ ἔγγραφα σὲ ξύλινο κιβώτιο, ὅπως καὶ σήμερα. Τὰ εἰλητάρια τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 6 καὶ 7 παρέλαβε ἀπὸ τὴ μονὴ τὸ 1895 ὁ Γ. Λαμπάκης καὶ τὰ κατέθεσε στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο (βλ. *ΔΧΑΕ* 3 (1903) 27, 29-30). Στὴ μονή, σὲ δίφυλλο χαρτί, βρῆκαν τὰ ἐξῆς σημειώματα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό:

Πρὸς τὸ Ἡγουμενοσυμβούλιον τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου

Ὁ κ. Λαμπάκης Γραμματεὺς τῆς Α. Μεγαλειότητος με παρακάλεσε νὰ σὰς γράψω νὰ παραχωρήσητε χειρογράφους τινὰς λειτουργίας (τυλιχτάρια) αἱτνες, καθὰ μοι εἶπεν, εἶναι διπλαῖ καθὼς καὶ τὸ τρισκέλι τὸ ὁποῖον εἶναι εἰς τὴν Πόρτα Παναγιά. Ταῦτα πάντα θὰ δώσητε εἰς τὸν κ. Θεοφάνη ὅστις θὰ τὰ ἐγχειρίσῃ εἰς τὸν κ. Λαμπάκην ὅστις πάλιν θὰ τὰ θέσῃ εἰς ἰδιαιτερον κιβώτιον ἐν τῇ καταστάματι τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρίας. Ὅλως ὑμέτερος εὐχέτης

Ἐν Τρικκάλοις τῇ 26 7βρίου 1895 +ὁ Τρίκκης Προκόπιος

στὸ τελευταῖο φύλλο με μολύβι:

Ἄγιοι Σύμβουλοι σὰς εἰδοποιῶ κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἁγίου Τρίκκης καὶ τῇ αἰτήσῃ τοῦ κ. Λαμπάκη νὰ δώσητε τὰς ὀπισθεν λειτουργίας καὶ τὸ τρισκέλιον.

Ὁ Ἠγούμενος Κυριακὸς [...]

καὶ ἀποκάτω με μελάνι:

Σημείωσις δι' ἐνθύμησιν. Κατὰ τὴν 21 καὶ 22 Σβρίου ἐ.ἐ. ἐλθὼν ἐν Ἱερᾷ Μονῇ Δουσίκον ὁ Γ. Λαμπάκης γραμματεὺς τῆς Α. Μεγαλειότητος τῆς βασιλίσσης ἡμῶν Ὀλγας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδὼν τὰς εἰς τυλιχτάρια σωζομένας χειρογράφους εἰς μεμβράνας λειτουργίας, παρέλαβε δύο ἐξ αὐτῶν, τὴν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τὴν τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τὸ μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, τῇ ἐγγράφῳ διαταγῇ ἁγίου Τρίκκης Προκοπίου, καὶ τοῦ Ἠγουμένου Κυριακοῦ Δημητρίου. Ἐν Ἱ. Μονῇ Δουσίκον τῇ 27 Σβρίου 1895. Ὁ Προηγούμενος Δουσίκου Θεοφάνης Ἀγγελίδης.

Ὁ Θεοφάνης Ἀγγελίδης, σύμφωνα με σημείωση στὸ χειρόγραφο κατάλογο τῶν ἐντύπων τῆς μονῆς, ἦταν ὁ μόνος μοναχὸς ποὺ ἀντιστάθηκε στὴν παραλαβὴ τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς τὸ 1882, παρακαλῶντας χωρὶς ἀποτέλεσμα τὸν ἡγούμενο νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ «τοιαύτην ζημίαν εἰς τὴν μονήν». Τὰ δυὸ εἰλητάρια ποὺ παρέλαβε ὁ Λαμπάκης περιγράφονται ἀπὸ τὸ Νίκο Α. Βέη (Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, Μέρος Α'. Κώδικες 1-80, ἐν Ἀθῆναις 1906, σσ. 7-8). Ἄλλα δυὸ εἰλητάρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, τὰ 128 καὶ 129, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν μονὴ Δουσίκου περιγράφονται ἀπὸ τὸ Δημ. Ι. Πάλλα (Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, *BNJ* 11 (1934/5) 337 με'-μς').

Οἱ ἀριθμοὶ μέσα στὴν παρένθεση εἶναι τῆς καταγραφῆς τοῦ Διονυσίου τὸ 1964, γραμμένοι σὲ μικρὴ ἐτικέττα κολλημένη στὴν ἀρχὴ τῶν εἰληταρίων. Σ' ὅλα τὰ εἰλητάρια διατηροῦνται οἱ κοντοί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 59 ποὺ ἔχει μείνει ἡμιτελές. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν εἰληταρίων εἶναι ἢ ἐχέσαρκα καὶ ἢ ἐξωτερικὴ ἢ ἐχέτριχη. Ἡ γραφὴ κάτω ἀπὸ τὶς χαρακώσεις.

Οἱ θεῖες λειτουργίες τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ ἡ ἀκολουθία τῶν ἁγίων Θεοφανίων.

Ἀκέφαλο ἀρχίζει στὴ μέσα πλευρὰ ἡ θ. λειτουργία τοῦ Μ. ασιλείου λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εὐχή τῶν πιστῶν β' καὶ τελειώνει στὴν ἔξω πλευρὰ ἀντίστροφα. Ἡ θ. λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ἀρχίζει ἀκέφαλη στὴν ἀρχὴ τῆς ἔξω πλευρᾶς: ...τοῦ γενέσθαι εὐπρόσδεκτον τὴν θυσίαν..., καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχίζει ἡ ἀκολουθία τῶν ἁγίων Θεοφανίων ἡ θ. λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἡ ἀκολουθία τῶν ἁγ. Θεοφανίων ἔχουν γραφεῖ στὴν ἔξω πλευρὰ σὲ ἀντίθετη διάταξη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς θ. λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, δηλ. ἡ γραφὴ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ εἰληταρίου καὶ τελειώνει στὸ τελευταῖο κόλλημα κοντὰ στὸ τέλος τῆς θ. λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου.

Τὸ εἰλητᾶριο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ κολλήματα, 82 ἕως 86 ἐκ. μήκους τὸ καθένα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖο ποὺ ἔχει μήκος 55 ἐκ. Περιγραμμένη καλὰ ἐπεξεργασμένη, μετρίου πάχους, γραφὴ ὄρθια, λεπτὸ κοντύλι, καφέ σκοῦρο μελάνι ἐρυθρογραφία, χρυσογραφία, μπλέ, χρυσὸ καὶ κόκκινο στὰ ἀρχικά. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀκολουθίας τῶν ἁγ. Θεοφανίων χρυσὸ τετράγωνο ἐπίτιτλο ἀριστερά του ἡ σημείωση: + *Μνήστη(ι) κ(ύρι)ε τὴν ψυχὴν τῆς δούλης τοῦ θ(εο)ῦ ἑρινης ἑλεοῦς*. Τὸ ἓνα ἄκρο (κέρας) τοῦ κοντοῦ εἶναι κομμένο.

Τὸ *Δοξάζομέν σε, δέσποτα πανάγιε, παντοκράτορ...* ἔχει ἐκφωνητικὰ σημάδια πρὶν ἀπὸ αὐτὸ γράφεται: *ὁ ἱερεὺς οὐκ ἐκφωνεῖ, ἀλλὰ ἀρχεται*. Ἐπίσης μὲ ἐκφωνητικὰ σημάδια τὸ *Μέγας εἰ, Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου...* Τὰ σημάδια ἔχουν γίνει μὲ χρυσὸ μελάνι.

2 (60) 0,92X0,25 13 αἰ. περγ.

Εὐχὲς τῆς θείας μεταλήψεως ἀκέφαλο-κολοβὸ ἀρχ.: ...*δέομαι σου ὡς μόνος ὢν ἅγιος...* τελ.: ...*τῷ ἡμετέρῳ δεσπότη καὶ εὐεργετῇ...* Στὸ τέλος τοῦ μικροῦ πρώτου κολλήματος, μὲ κόκκινα γράμματα: *Εὐχαὶ τοῦ λογοθέτου κυροῦ συμφών.*

Τὸ εἰλητᾶριο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κολλήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο, μήκους 19 ἐκ., εἶναι φθαρμένο καὶ ραμμένο σὲ ἓνα του σχίσιμο. Περιγραμμένη μέτριας ποιότητας, μεγάλα, ὄρθια, στρόγγυλα γράμματα, μελάνι μαῦρο, ἐρυθρογραφία. Τὸ κείμενο συνεχίζεται ἀντίστροφα στὴν ἔξω πλευρά.

3 (51) 4,30X0,24 14 αἰ. περγ.

Ἡ θεία λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου

Στὴν ἀρχὴ τετράγωνο ἐρυθρὸ ἐπίτιτλο πλευρᾶς 13,5 ἐκ., καὶ μὲ τὸ ἴδιο μελάνι ὁ τίτλος: *Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Βασιλείου*

Καισαρείας Καππαδοκίας τοῦ Μεγάλου.

Τὸ εἰλητάριο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ κολλήματα 55 ἕως 59 ἐκ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἕκτο ποῦ ἔχει 63 ἐκ. μήκος καὶ τὸ ὄγδοο ποῦ ἔχει 30 ἐκ. Περιγαμνήνη μετρίου πάχους, καλὰ ἐπεξεργασμένη. Γράμματα μεγάλα, ὄρθια, στρόγγυλα, θυμίζουσιν γραφὴ τύπου μονῆς 'Οδηγῶν' χρῶμα μελάνης καστανό. Οἱ χαρακώσεις, ὅχι πολὺ βαθιεῖς, σὲ μερικὰ σημεῖα δύσκολα διακρίνονται. Ἐρυθρογραφία. Τὸ εἰλητάριο εἶναι μυόβρωτο σὲ δύο σημεῖα καί, καθὼς ξετυλίγεται, φαίνονται στὰ δύο πρῶτα κολλήματα παράλληλες ὁπὲς στὴ μεμβράνῃ. Τὸ κείμενο συνεχίζεται ἀντίστροφα στὴν ἑξω πλευρά.

Στὸ τέλος μὲ κόκκινα γράμματα: + πληρώσας εἶπον, δόξα σοι ὁ θε(ε)ός μου: ἐγράφη χειρὶ εὐτ(ελ)οῦς Ἰωάννου: | οἰκτροῦ πενιχροῦ πιναροῦ πενεστάτου: ἀμαρτωλοῦ δὲ πάμπαν ἐν μονοτρόποις:— καὶ πιὸ κάτω: Χ· [αἰω]νία ἡ μνήμη τοῦ γ[ράψαν]τος: + (τὰ κενὰ ἀπὸ τίς ὁπὲς).

Τὸ εἰλητάριο ἔχει πολλὰ σημεῖώσεις στὰ περιθώρια ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια:

στὴν ἀρχή, στὸ δεξιὸ περιθώριο: ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ δούλ(ου) σου μπράτου. — μνήσθητι (κύρι)ς ὁ θε(ε)ός τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου θεοδώρου τοῦ τραχανιότου. — μνήσθητι (κύρι)ς ὁ θε(ε)ός τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου γεοργίου μπράτου:— θεοδώρου μπράτου

δεξιὰ ὅπὸ τὴν εὐχὴ ἀντιφώνου γ':— μνήσθητι (κύρι)ε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου μανόλι γερακάρι. — ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ δούλου τοῦ θε(ε)οῦ μιχαήλ. — ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ δούλου σου δημητρίου στανίλα καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ γεοργίου

δεξιὰ ἀπὸ τὴν εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας:— μνήσθητι (κύρι)ε τὰς ψυχὰς τῶν δούλ(ων) σ(ου) διοῦνσιού καὶ ματθαίου τῶν ἱερομονάχων. — μνήσθητι (κύρι)ε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλ(ου) σου κονσταντίνου ἱερέως τοῦ λουκά. — μνήσθητι (κύρι)ε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου νικολάου ἱερέως καὶ ὑπὲρ τῆς μητρὸς αὐτοῦ καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου χαρίτου ἱερέως. — ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ δούλ(ου) τοῦ θε(ε)οῦ μιχαήλ. — ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ δούλ(ου) σου δημητρίου στανίλ(α) καὶ τὸν υἱόν του γεοργίου

ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εὐχὴ τῶν πιστῶν β': + ἰω(άνν)ου + καλῆς. ἄννης κοιμήσεως ἀνέσεως· καὶ δεξιὰ: μιχαήλ σαμουήλου (:)

Στὴν ἑξω πλευρὰ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἐκφώνηση «Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας ἀχράντου...»:— θεοχαρίστου (μον)αχ(οῦ) καλῆς

δεξιὰ ἀπὸ τὸ «Μνήσθητι (κύρι)ε τοῦ περιστῶτος λαοῦ...»:— μνήστητι (κύρι)ε τὸν δούλον σου μιχαήλ σαλονικίου καὶ τῆς συμβίου καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ

ἀριστερὰ ἀπὸ τὰ δίπτυχα τῶν ζώντων:— ἰω(άνν)ου καὶ μαρίας: ἰω(άνν)ου καὶ μαρίας· καὶ δεξιὰ: νήφωνος (μον)αχ(οῦ): μανουήλ: γερακάρι: μιχαήλ σαλονικίου

κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα, σχεδὸν ἐξίτηλο: + *ἀλεξίου ...κουνα* (:).
— *αἰωνία ἡ μνήμη(η) τοῦ δούλου(ου) σου δημητρίου στανίλα καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ γεοργίου στανίλα*

Στὸ τέλος τοῦ εἰληταρίου 49 τῆς Λαύρας σημειώνεται ὁ γραφέας: Ἰωάννου μένησο τοῦ γεγραφότος (πρβλ. Λ. Πολίτη, Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας, *Μακεδονικά* 4 (1955–60) 402. Ἡ γραφή καὶ ὁ αἰώνας γραφῆς καὶ τῶν δύο κάνουν πιθανὴ τὴν ταύτιση τῶν γραφέων). Ἰωάννης ἱερομόναχος εἶναι ὁ γραφέας τοῦ ἐπόμενου εἰληταρίου. Πάντως ἡ «λειτουργικὴ» ἐπιτήδευση τῆς γραφῆς δυσκολεύει τὴν προσπάθεια ταύτισης τῶν γραφέων.

4 (52) 2,32X0,19 14 αἰ. περγ.

Ἡ θεία λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου ἁκέφαλο–κολοβὸ ἀρχ. πρὶν ἀπὸ τὴν εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας: ...*συγχώρησον ἡμῖν πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε...* τελ.: ...*τῶν αἰώνων σου ἀγαθῶν, ὧν ἡτοίμασας...*

Τὸ εἰλητάριο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα κολλήματα, 50 ἕως 65 ἐκ. Περγαμινὴ λεπτή καὶ καλὰ ἐπεξεργασμένη, μέτριας ποιότητος, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ὑγρασία· φθορὲς ἀπὸ τὴ χρήση, μυόβρωτο καὶ σχισμένο στὴν ἀρχή. Λεπτὸ κονδύλι, στρόγγυλα, ὀρθία γράμματα, σκούρο καφέ μελάνι. Ἐρυθρογραφία. Τὸ ἕνα ἄκρο (κέρας) τοῦ κοντοῦ εἶναι κομμένο. Τὸ κεῖμενο συνεχίζεται ἀντίστροφα στὴν ἔξω πλευρά. Σημειώσεις ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια:

Στὴν ἀρχή, στὸ ἀριστερὸ περιθώριο: + *Μνήσθητι κ(ύρι)ε τὴν ψυχὴν τῆς δούλης σου εὐδοκίας*. — + *Μνήσθητι κ(ύρι)ε τὴν ψυχὴν τὸν δούλον σου ἰω(άν)νου καὶ κυριακοῦς*

δεξιὰ ἀπὸ τὴν εὐχὴ τῶν πιστῶν α': + *Μνήσθητι κ(ύρι)ε τὴν ψυχὴν τῆς δούλοι σου παγούς· τῇ σοι ἡμαρτεν ἐν λόγοις ἢ ἔργῳ ἢ κατὰ διάνοιαν ἀγαθὸς καὶ φιλόαν(θρωπ)ος συγχώρησον*

Στὴν ἔξω πλευρά, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ «Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας...»: *Μνήσθητι κ(ύρι)ε τῆς ψυχῆς τῶν δούλων σου) μανουήλ· μαρίνας μοναχῆς· κωνσταντίνου· ἰω(άννου) ἱερομονάχου: + Μνήσθητι κ(ύρι)ε τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου δημητρίου κυριακοῦς νοική(α) καὶ ἐλένης ἰω(άννου) καὶ κυρα θεοδ(ώ)ρ(ας) καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν καὶ μάρας (:)*

Μετά τὴν εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἱκεσίας μὲ τὸ πρῶτο χέρι ἔχει γραφεῖ: |||| *ἰωάννου ἱερομονάχου καὶ ὑπὲρ τοῦ περιεστῶτος λαοῦ. Διαγράφοντας αὐτά, νεώτερο χέρι μὲ κόκκινο μελάνι καὶ ἀραιὰ γράμματα ἔγραψε: ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῆς ἀγίας μονῆς.*

5 (56) 2,73X0,18 14 αἰ. περγ.

Εὐχὲς τῆς θείας μεταλήψεως

ὁ τίτλος ἐξίτηλος, ἀρχ.: *Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς...* στήν ἐξω πλευρὰ ἐπίσης *στίχοι τοῦ κυροῦ Συμεῶν*. ἀρχ.: *Νευργὸν αἶμα φρίζον...*

Λεπτὴ ἐπεξεργασμένη μεμβράνη, γράμματα ὄρθια, μικρῶν διαστάσεων, καλλιγραφημένα μὲ ἐπιμέλεια, μελάνι μαῦρο ἐξίτηλο· ἐρυθρογραφία, χρυσογραφία, πρωτογράμματα καλλιτεχνικὰ μὲ μπλέ, μαῦρο, χρυσὸ καὶ κόκκινο. Τέσσερα ἀνισομεγέθη κολλήματα. Τὸ κείμενο συνεχίζεται ἀντίστροφα στήν ἐξω πλευρά. Τὰ δυὸ ἄκρα τοῦ κοντοῦ (κέρατα) εἶναι σπασμένα κατὰ τὰ τρία τέταρτα.

6 (50) 4,05X0,25 15 αἰ. περγ.

Ἡ θεία λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου

Τὸ πρῶτο κολλήμα, μήκους 50 ἐκ., εἶναι ἄγραφο, γιὰ νὰ καλύπτει τὸ εἰλητᾶριο ὅταν εἶναι τυλιγμένο. Ἄλλα πέντε ἀνισομεγέθη κολλήματα. Περγαμινὴ παχειά, μέτρια ἐπεξεργασμένη. Γραφὴ ἐλαφρῶς δεξιοκλινῆς, μεγάλα, στρόγγυλα γράμματα, κιτρινόξανθο μελάνι. Ἐρυθρογραφία. Τὸ κείμενο συνεχίζεται ἀντίστροφα στήν ἐξω πλευρά. Στὴν ἀρχὴ ἐρυθρόγραφο ἐπίτιτλο, διαστάσεων 14X3,5 ἐκ.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς θ. λειτουργίας ἀκολουθοῦν δύο εὐχές:

Εὐχὴ λεγομένη ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ. ἀρχ.: *Τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν...*

Εὐχὴ λεγομένη πρὸ τοῦ ἐνδύσασθαι τὴν ἱερὰν στολὴν. ἀρχ.: *Κύριε ὁ Θεὸς μου ἐξαπόστειλόν μοι βοήθειαν...*

7 (59) 1,63X0,16 16 αἰ. περγ.

Ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος ὡς τὸ Λ

ἀρχίζει μὲ τὸ *Τῇ Ὑπερμάχῳ...* καὶ φθάνει ὡς τὸν οἶκο Λ· τελ.: *Λάμπας ἐν τῇ Αἰγύπτῳ φωτισμὸν ἀληθείας*.

Περγαμινὴ παχειά, καλῆς ποιότητος καὶ ἐπεξεργασίας. Τέσσερα κολλήματα, τρία τῶν 45 ἐκ. καὶ τὸ τελευταῖο 28 ἐκ. Γράμματα μεγάλα, δεξιοκλινῆ, τοῦ τύπου τῆς σχολῆς τοῦ Μποζέου (πρβλ. L. Politis, *Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolitain de Myra, Studia Codicologica*, Berlin 1977, σ. 376). Στὴν ἀρχὴ ἐπίτιτλο τετράγωνο, πλευρὰς 11,5 ἐκ., μόνο σχεδιασμένο, χωρὶς χρωματισμό. Μελάνι καστανοῦ χρώματος. Δὲν ἔχουν γίνεи τὰ ἐρυθρόγραφα, τὰ πρωτογράμματα τῶν οἰκῶν καὶ τὰ ἀρχικὰ Χ τῶν χαιρετισμῶν, κι ἔτσι ὁ χώρος τους εἶναι κενός. Τὸ εἰλητᾶριο ἔχει γραφῆι μόνο στήν ἐσωτερικὴ πλευρά, οἱ ἄλλοι μισοὶ οἶκοι θὰ γραφόntonσαν στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Κοντὸς δὲν ὑπάρχει, γιὰ τὸ εἰλητᾶριο δὲν συμπληρώθηκε.

Συνοπτική ἀναγραφή χειρογράφων τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν

Στὸ μουσεῖο τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν ὑπάρχουν 28 χειρόγραφα, ἓνα περγαμηνὸ δίφυλλο καὶ τέσσερα περγαμηνὰ παράφυλλα μεταγενέστερου χειρογράφου. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ συγκέντρωσε στὴ Μητρόπολη ἀπὸ ναοὺς καὶ σχολεῖα τῆς περιοχῆς ὁ ἀκάματος ἱεράρχης καὶ λόγιος μακαρίτης Τρίκκης κύρ Διονύσιος, μαζί μὲ εἰκόνες καὶ διάφορα ἄλλα κειμήλια¹. Τὴν πρώτη πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἔδωσε ἡ Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου²: *Προθήκη Δ'.* Ἡ προθήκη αὐτὴ περιέχει χειρόγραφα βυζαντινὰ καὶ πολλὰ μεταβυζαντινὰ. Ὁμοίως παλαιὰς ἐκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν κυρίως ἔργων, ἐκ τῶν ὁποίων ὠρισμένα εἶναι σπάνια. Μὲ τὴν μελέτην τῶν χειρογράφων αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν παλαιῶν ἐκδόσεων, ἀσχολεῖται εἰδικῶς τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Α. Βρανοῦση. Στὶς ἐκθέσεις ὅμως τοῦ Κέντρου αὐτοῦ ποὺ κάθε χρόνο δημοσιεύονται στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δὲν ὑπάρχει καμία σχετικὴ μνεία. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ τὰ μελέτησα καὶ συνέταξα κατάλογό τους στὴ διάρκεια τῶν δύο πρώτων ἀποστολῶν μου στὴ μονὴ Δουσίκου τὰ ἔτη 1974 καὶ 1975. Στὴν πρώτη μου ἀνακοίνωσι γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Δουσίκου³ ἔγραψα καὶ γιὰ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ καὶ συγκέντρωσα σὲ σχετικὸ πῖνακα τὰ ὀνόματα τῶν γραφέων τους. Γιὰ τρίτη φορὰ ἀναφέρθηκε ἡ ὑπαρξὴ τῶν χειρογράφων τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν σὲ πρόσφατο δημοσίευμα τοῦ καθ. κ. Λίνου Πολίτη⁴, μαζί μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαμε δεῖ τὰ χειρόγραφα τὸν Αὐγουστο τοῦ 1975⁵ ὁ κ. Λίνος Πολίτης σημειώνει τὰ ἑξῆς: *Dans le Musée de la Métropole de Trikkè à Trikala, parmi les quelque trente manuscrits de la collection (non encore inventoriés)...*

Στὸ Répertoire τοῦ Richard δὲν ἀναφέρεται τίποτα σχετικὸ μὲ χειρό-

1. Βλ. τὸν πρόλογο τοῦ Διονυσίου Τρίκκης στὸ δημοσίευμα τῆς Ἄννας Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, *Τεράς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν εἰκόνες καὶ κειμήλια. Κατάλογος* ὑπὸ —, Ἀθῆναι 1969, σσ. 5-7. Πρόσφατα ταξινομήθηκε καὶ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Μητροπόλεως ἀπὸ τὸν Χαράλαμπο Μπαμπούνη, ὅπως ὁ ἴδιος ἀνακοίνωσε στὸ Α' Συνέδριο Θεσσαλικῶν Σπουδῶν (Καρδίτσα-Τρίκαλα, 20-23 Ὀκτωβρίου 1978). βλ. καὶ Χ.Ν. Μπαμπούνη, *Πατριαρχικά καὶ ἄλλα ἔγγραφα ἐπισκοπῆς Τρίκκης (1877-1881)*, Πειραιεὺς 1978.

2. ὁ.π., σ. 51.

3. Φωτίου Δημητρακοπούλου, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, τόμος Ε'*, εἰς μνήμην Γ.Τ. Κόλια, Ἀθῆναι 1974-1975, σσ. 416-417.

4. L. Politis, Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolitain de Myra, *Studia Codicologica*, Berlin 1977, σ. 393.

γραφα στη Μητρόπολη Τρίκκης και Σταγών. Στην καταχώρηση πάντως Trikkala, αρ. 817⁵, σημειώνεται ο κατάλογος του Ν.Α. Βέη των χειρογράφων της Δωροθέας Σχολής⁶, και στο 817a του Supplément⁷ ή σημείωση στις «Τέσσαρες εκθέσεις...», πάλι του Βέη⁸, για τὰ τρία χειρόγραφα της εκκλησίας της Φανερωμένης. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τρίτη δημοσίευση, τοῦ Βέη ἐπίσης, γιὰ τὰ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου Τρικκάλων⁹. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ ἐλέγξω ἂν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς Μητροπόλεως προερχόντουσαν ἀπὸ τὶς συλλογὲς αὐτές· ἡ διαπίστωση ἦταν ὅτι μόνο πέντε χειρόγραφα ἀνήκαν παλιότερα στὶς συλλογὲς ποὺ προανάφερα. Συγκεκριμένα, τὸ χειρόγραφο 16 τῆς Μητροπόλεως εἶναι τὸ 9 τῆς Δωροθέας Σχολῆς καὶ τὸ 22 τῆς Μητροπόλεως εἶναι τὸ 13 τῆς Δωροθέας· τὸ χειρόγραφο 19 τῆς Μητροπόλεως εἶναι τὸ 17 τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου· ἐπίσης, σύμφωνα μὲ ἀνακοίνωση τῆς Μαίρης Ν. Βέη στὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν¹⁰ τὸ χειρόγραφο 1 τῆς Μητροπόλεως εἶναι τὸ 2 τοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης καὶ τὸ 4 τῆς Μητροπόλεως εἶναι τὸ 1 τῆς Φανερωμένης.

Γνωρίζοντας ὅτι οἱ συστηματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων εἶναι ἔργα ποὺ βραδύνουν ἢ ποὺ δὲν δημοσιεύονται ποτέ, καὶ πιστεύοντας ὅτι ἡ συνοπτικὴ ἀναγραφή χειρογράφων, ὅπως τὴν πρωτοπαρουσίασε ὁ καθ. κ. Λίνος Πολίτης¹¹, εἶναι κάτι ποὺ ἐπείγει γιὰ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς συλλογὲς χειρογράφων, δίνω στὴ δημοσιότητα τὴν παρακάτω συνοπτικὴ ἀναγραφή· αὐτὴ βέβαια σὲ καμιά περίπτωσι δὲν ὑποκαθιστᾷ τὸν ὀριστικὸν κατάλογο χειρογράφων, ἀλλὰ προσφέρει στοὺς ἐρευνητὲς μιὰ πρώτη πληροφόρηση ποὺ θὰ διευκολύνει τὴν παραπέρα ἔρευνα. Ἡ πρώτη ἐπίσκεψις καὶ μελέτη τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὸ γράφοντα καὶ τὸ φίλο συνάδελφο κ. Κρίτωνα Χρυσοχοῦδη ἔγινε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1974.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Πρωτοσύγκελλο τῆς Μητροπόλεως Ἀρχιμ. κ. Γεώργιο Στέφα καὶ στὸν Ἀρχιερατικὸ Ἐπίτροπο Πρωτοπρ. κ. Κωνσταντῖνο Νούλα, ἱερωμένους λογίους καὶ τῶν θείων ζηλωτῆς, γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφεραν.

5. Marcel Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Paris 1958, σ. 227.

6. Νίκου Α. Βέη, Κατάλογος τῶν χειρογράφων καὶ παλαιούτων τῆς Δωροθέας Σχολῆς τῶν Θεσσαλικῶν Τρικκάλων, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 5 (1955) 3-46.

7. Marcel Richard, *Répertoire..., Supplément I*, Paris 1964, σ. 58.

8. Νίκου Α. Βέη, Τέσσαρες ἐκθέσεις περὶ τῶν εἰς τὰ Μετέωρα καὶ τὴν λοιπὴν Θεσσαλίαν ἀποστολῶν μου [στὸ τέλος: ἐν Ἀθῆναις 10 Ὀκτωβρίου-24 Ὀκτωβρίου 1945], *Θεσσαλικά Χρονικά* 7-8 (1959) 27.

9. Νίκου Α. Βέη, Χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου Τρικκάλων, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 12 (1962) 5-22.

Τὰ χειρόγραφα ἔχουν κοινή ἀρίθμηση μαζί με τὰ ἔντυπα τῆς Μητροπόλεως· ἔτσι οἱ ἀριθμοὶ ποὺ λείπουν ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ ἀνήκουν σὲ ἔντυπα. Ὁ ἀριθμὸς ἀριστερὰ στὴν παρένθεση εἶναι ὁ αὐξὼν ἀριθμὸς τῆς ἀναγραφῆς, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων εἶναι στὴ μέση τῆς ἀράδας.

- 1) 1
Περγ. 30X21,5 φφ. 174 12 αἱ.
Εὐαγγελιστάριο.
Προέλευση: Ναοῦ Φανερωμένης Τρικκάλων 2. Σύμφωνα με τὴν ἀνακοίνωση τῆς Μαίρης Ν. Βέη τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶχε ἑκατὸ φύλλα παραπάνω, ὅταν τὸ κατέγραψε ὁ Βέης.
- 2) 4
Περγ. 30,5X22 φφ. α'-ι' (χαρτ.) + 195 13 αἱ.
Εὐαγγελιστάριο· στὸ περιθώριο τῶν φφ. 129v-195 ἔχει γραφεῖ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Γεωργίου.
Βιβλιογράφος: Ἰωάννης πρεσβύτερος Λακεδαιμονίτης.
Προέλευση: Ναοῦ Φανερωμένης Τρικκάλων 1.
- 3) 6
Περγ. 23X16 φφ. 4 12 αἱ.
Ἑρμηνεῖα Εὐαγγελίου.
Τὰ φύλλα αὐτὰ εἶναι παράφυλλα τοῦ χειρογράφου 7, δύο στὴν ἀρχὴ καὶ δύο στὸ τέλος του.
- 4) 7
Χάρτ. 23X16 φφ. 14 (+4 περγ., βλ. ἀρ. 6) 17 αἱ.
Θεοτοκία καὶ Σταυροθεοτοκία τῶν ὀκτῶ ἡχῶν καὶ Ἑξαποστειλάρια τῆς ὅλης ἑβδομάδος.
Γραφεὺς: Ἰγνάτιος ἱεροδιάκονος.

10. Βλ. τὸ Πρόγραμμα τοῦ ΙΕ' Διεθν. Συν. Βιζ. Σπουδῶν, Ἀθῆναι 5-11 Σεπτεμβρίου 1976.
σ. 22: Μαίρη Ν. Βέη, Δύο κώδικες τοῦ ΙΑ' αἰῶνος (ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν.Α. Βέη).

11. Λίνου Πολίτη, Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν, Θεσσαλονίκη 1976.

- 5) 8
 Χάρτ. 21X16 φφ. 162 18 αἰ.
 Ὑπομνήματα στὸν Ἀριστοτέλη. (Κατηγορίες, Περί ἐρμηνείας,
 Ἀναλυτικά Πρότερα).
 ἀκέφαλο-κολοβό· ἡ ἀρίθμηση ἀρχίζει ἀπὸ τὸ φ. 83 καὶ τελειώνει
 στὸ φ. 245.
- 6) 9
 Χάρτ. 15,5X11 φφ. Α'–Ζ' + σσ. 161 + φφ. α'–ζ' 18 αἰ.
 Ἐξομολογητικὴ συνοδικὸ καὶ ἀποστολικὸ κανόνες.
- 7) 11
 Χάρτ. 29,5X22 φφ. 45 15 αἰ.
 Παρακλητικὴ.
- 8) 14
 Χάρτ. 23X16 φφ. Α'–Δ' + σσ. 88 + φφ. 188 18 αἰ.
 Βίος τοῦ ὁσίου Νήφωνος Κωνσταντιανῆς (BHG³ 1372)· κεφάλαια
 διάφορα ἐκ τοῦ Λαυσαικοῦ καὶ ἄλλων Πατερικῶν πᾶν ὠφέλιμα.
 Γραφεὺς: Νικόλαος ἐκ κώμης Κλινιοβοῦ.
- 9) 16
 Χάρτ. 21,5X16,5 φφ. 32 18 αἰ.
 Θεία Λειτουργία Χρυσοστόμου.
 Προέλευση: Δωροθέας Σχολῆς 9.
- 10) 17
 Χάρτ. 21X15 σσ. 208 18 αἰ.
 Ἀκολουθίες καὶ εὐχὲς διάφορες.
- 11) 18
 Χάρτ. 19,5X14,5 φφ. 66 ἔτ. 1657
 Νομοκάνων Μαλαξοῦ.
 Βιβλιογράφος: Ἱερεμίας ἱερομόναχος.
- 12) 19
 Χάρτ. 21X15 φφ. Α'–Ζ' + σσ. 60 + φφ. α'–ζ' ἔτ. 1836
 Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Οἰκουμένιου Τρίκκης.
 Γραφεὺς: Κ.Φ.Α. ἐν Τρίκκῃ.

Προέλευση: Ναοῦ ἁγίου Νικολάου Τρικκάλων 17.

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τύπωσε τὴν ἀκολουθία ὁ Γ. Παπαγεωργίου Ἐράλδου, *Μητροπολίτου Λαρίσης-Τρίκκης Ἀντωνίου*, Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Οἰκουμένιου, ἔκδοσις 2α, Ἀθῆναι 1959· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Μητροπολίτου Λαρίσης-Τρίκκης Ἀντωνίου*, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Οἰκουμένιον, Ἀθῆναι 1958.

13)		20	
	Χάρτ.	20,5X15,5 φφ. 29	ἔτ. 1803
	Βιβλίο Πρόθέσεως μονῆς Κορμπόβου.		
	Γραφεύς: Παπα-Ἀμβρόσιος.		
14)		21	
	Χάρτ.	22X16,5 σσ. 74	18 αἱ.
	Κανόνες νεκρώσιμοι.		
15)		22	
	Χάρτ.	19X13,5 φφ. 30	ἔτ. 1795
	Ἀκολουθία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς.		
	Γραφεύς: Ἀναγνώστης ἀπὸ Κομπουριανά, υἱὸς τοῦ παπα-Χρυσογόνου.		
	Προέλευση: Δωροθέας Σχολῆς 13.		
16)		23	
	Χάρτ.	19X14 φφ. 118	18 αἱ.
	Παρακλητικοὶ κανόνες καὶ εὐχὲς πρὸς τὴ Θεοτόκο· ἀκολουθία τῆς παρακλήσεως μετὰ τῆς τιμίας κάρας τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος.		
17)		24	
	Χάρτ.	14X9,5 φφ. 230	17 αἱ.
	Ἐξομολογητάριο.		
18)		25	
	Χάρτ.	15,5X11 φφ. 63	16 αἱ.
	Διακονικό.		
19)		26	
	Χάρτ.	15X10,5 φφ. 41	17 αἱ.
	Ἀκολουθία τῶν Ὁρῶν.		

- 20) 27
 Χάρτ. 29X19 χ.ά. 20 αἰ.
 Πρακτικὰ συνεδρίων ἡγουμενοσυμβουλίου μονῆς Βυτουμᾶ, ἀπὸ 8ης
 Ἰανουαρίου 1917 ἕως 9ης Ἰανουαρίου 1939.
- 21) 28
 Χάρτ. 29,5X20 φφ. 102 18 αἰ.
 Γεροντικό.
- 22) 29
 Χάρτ. 28X19,5 φφ. 77 ἔτ. 1867
 Ἀσματικὴ ἀκολουθία τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου
 Νικολάου ἀρχιεπισκόπου Μύρων.
 φ. 1: Ἑγράφη ἐν ἔτει σωτηρίῳ αὐξζ' : 1867 | ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ ὄρει τοῦ
 ἁθωνος | εἰς δόξαν τοῦ ἁγίου Νικολάου.
- 23) 30
 Χάρτ. 24X18 φφ. 22 ἔτ. 1802
 Βιβλίον Προθέσεως μονῆς Κορμπόβου.
 Γραφεύς: Ἀμβρόσιος ἱερομόναχος.
- 24) 32
 Χάρτ. 21,5X15 φφ. 220 16 αἰ.
 Εὐαγγελιστάριο.
- 25) 33
 Χάρτ. 21,5X15,5 φφ. 10 ἔτ. 1723
 Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους.
 Γραφεύς: Πολύζος Δημουλᾶς ἐκ Τρίκκης.
- 26) 34
 Χάρτ. 21X15 σσ. 390 ἔτ. 1787
 Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου μεταφρασμένη στὴν ἀπλοελληνικὴ ἀπὸ
 τὸ Μάξιμο τὸν Πελοποννήσιο.
 Γραφεύς: Διονύσιος ἱεροδιάκονος ἀπὸ ἀντιγραφὴ χειρογράφου γραμ-
 μένου ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Φραγγούλη στὸ Ἀνατολικὸ τὸ 1676.
- 27) 35
 Χάρτ. 21X15 φφ. 114 18 αἰ.

Βίοι ἁγίων, ψυχαφελεῖς διηγήσεις καὶ λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ στὴν ἀπλοελληνική.

- 28) 36
 Χάρτ. 20X14,5 φφ. 116 18 αἰ.
 Λόγοι Πατέρων μεταφρασμένοι.
 Γραφεῖς: Ἀλέξανδρος τοῦ Μπαρραῖ, Σακαρητζιάνος ἱεροδιδάσκαλος, Δημήτριος Κώνστα.
- 29) 37
 Χάρτ. 22X16 φφ. 127 16 αἰ.
 Πραξαπόστολος.
 ἀκέφαλο-κολοβό.
- 30) Περγ. 30X22 φφ. 2 17 αἰ.
 Δεῖγμα ἢ προσχέδιο γραφῆς· στὸ πρῶτο φύλλο ἡ ἀρχὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ στὸ τέλος σημείωση ἀφιερώσεως.
 Αὐτὸ δίφυλλο περγαμηνῆς ἄτεχνα ἐπεξεργασμένης, μὲ ζάρες καὶ ἴχνη ἀλλοιώσεως στὸ δεξιὸ περιθώριο· ἐχέτριχο ὑποκίτρινο, ἐχέσαρκο λευκό. Ἡ περγαμηνὴ διπλώθηκε στὴ μέση γιὰ νὰ σχηματισθεῖ τὸ δίφυλλο, μὲ ἐφαπτόμενο ἐσωτερικὰ τὸ ἐχέσαρκο. Ἡ γραφή, χωρὶς χαρακώσεις, κλίνει ἐλαφρῶς δεξιὰ, μὲ κεφαλαῖα Η, Π, Γ, λειτουργικοῦ τύπου, τῆς σχολῆς τοῦ Μποζέου· μελάνι μαῦρο.
 Στὸ φ. 1, ἀριστερὴ σελίδα (=στήλη), σὲ 25 στίχους, ἔχει γραφεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην: ἀρχ.: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος... τελ.: ...τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα... (Ἰωάνν. Α', 9). Ἡ δεξιὰ σελίδα τοῦ φ. 1, τὸ φ. 1ν καὶ τὸ φ. 2 ἔχουν μείνει ἄγραφα.
 Στὸ φ. 2ν, στὸ πάνω μισό ἡ σημείωση: Τὸ παρὸν θεῖον καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον | ἐπροσηλώθει ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων | ἐνδόξων καὶ πανευφημιῶν ἀποστόλων, εἰς τὴν ἁγιωτάτην ἀρχιεπισκοπὴν Πρωγιάωννης, ὑπὸ | τοῦ τιμιοτάτου κυρίου ἡσαρὶ τοῦ | ἀγγελέτου καὶ λογοθέτου καὶ ὁ | ἀποξενώσας τοῦτο. ἔστω ἀφορισμένος | ἀπὸ θεοῦ καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον | ἀπριλλίου ι'. ἰνδ. ς'.
- Ὁ Ἡσαρὶς Ἀγγελέτος εἶναι γνωστός ὡς ἀδελφὸς τοῦ Ματθαίου Μυρέων, ποὺ ἀναφέρεται καὶ σὲ σημειώματα κωδίκων τῶν ἐτῶν 1605 καὶ 1624· ἄρα τὴν ἕκτη ἰνδικτιῶνα πρέπει νὰ τοποθετήσουμε ἢ στὰ 1608 ἢ στὰ 1623. Βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Α. Βρανούση, Ἑγκωμιαστικὴ ἀκολουθία γιὰ τοὺς τρεῖς ἱεράρχες Μελέτιο Πηγᾶ, Γαβριὴλ Σεβῆρο καὶ Μάξιμο Μαργούνιο, ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ματθαίου Μυρέων, *Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ.*

Γ', ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 388 ἀρ. 26, σ. 390 ἀρ. 32' ἐπίσης ὅσα σημειώνει γιὰ τὸ δίφυλλο αὐτὸ ὁ L. Politis, *Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolitaine de Myra*, *Studia Codicologica*, Berlin 1977, σ. 393.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στὴν ἐργασία αὐτὴ δημοσιεύονται τρία ἄρθρα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς παλαιογραφικὲς ἐρευνες τοῦ συγγραφέα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, στὴ Μονὴ Δουσίκου καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκκης.

1. *Τέσσερις βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰώνα*: Ἐξετάζεται ἡ κωδικογραφικὴ δραστηριότητα τεσσάρων μοναχῶν, τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου καὶ τῶν Μελετίου, Καλλίστου καὶ Ραβουλᾶ τῆς μονῆς Δουσίκου. Ἐπίσης διαφωτίζονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ρουσάνου στὰ Τρίκκαλα καὶ τὴ συγγραφή ἀπ' αὐτὸν τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, καὶ πιστοποιεῖται ἡ ὕπαρξη βιβλιογραφικοῦ καὶ βιβλιοδετικοῦ ἐργαστηρίου στὴ μονὴ Δουσίκου τὸ β' μισό τοῦ 16ου αἰώνα.

2. *Τὰ εἰλητάρια τῆς μονῆς Δουσίκου*: Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐπτὰ λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς μονῆς μὲ μνεῖα καὶ ἄλλων τεσσάρων εἰληταρίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ μονὴ αὐτὴ καὶ φυλάγονται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο.

3. *Συνοπτικὴ ἀναγραφή χειρογράφων τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν*: Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὸ ἱστορικὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Μουσείου καὶ στὶς πληροφορίες ποὺ εἶχαμε γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν χειρογράφων του, ἀναγράφονται συνοπτικὰ τὰ 30 χειρόγραφα τοῦ Μουσείου.